

سلجوقیان

پاسخ به تحریفات در باره ی آنان

چکیده:

دوره ی سلجوقیان دوران طلایی تمدن تورکی(ایران) – اسلامی است زیرا سلجوقیان توانستند در کشوری وسیع و قدرتمند، نظم و امنیت برقرار کرده و تغییر و تحولی پدید آورند و خشونت و کشتارهای جمعی را به حداقل خود برسانند؛ هرچند که رقابت‌های درون دربار همچنان وجود داشته است. تأمین رفاه مردم، تشویق عالمان، صنعتگران، هنرمندان و شاعران نشانگر قدرت و توانمندی این سلسله در اداره ی کشور شمرده می‌شود. آثاری که از سلجوقیان تا زمان ما باقی مانده است بیش از صدهاست در حالی که در صد سال گذشته شاید تعداد انگشت‌شماری عمارت و بنایی ساخته شده است که بتواند هزار سال بعد اثری از آنها باقی بماند. امروز مساجد، مدارس، پلها و کاروانسراها و... از آثار سلجوقیان همچنان مورد استفاده قرار می‌گیرند. دربار آنان مرکز تجمع عالمان، اندیشمندان و هنرمندان بود و صدها تن به فعالیتهای علمی – ادبی و هنری می‌پرداختند. علوم مختلف زمان: طب، نجوم، فلسفه و حکمت، ریاضیات، طبیعیات، شرعیات رونق گرفته و صدها کتاب نوشته شد. شهرها آباد می‌شد و پیشه‌وری و کشاورزی رونق می‌یافت. صنعتگران به تولید و صنعت پرداخته و مایحتاج مردم را تأمین می‌کردند. دوران طلایی ایران و اسلام با نام سلجوقیان پیوند خورده است. اصول اصلی هنر معماری، خطاطی، نقاشی، موسیقی، هنر و ادبیات تدوین و تثبیت گردید و هنر سلجوقی امروز همچون مانیفستی در انواع گوناگون هنر بعنوان اصول هنر اسلامی در تمام جهان ساری و جاری است. با آغاز سلسله ی پهلوی تاریخ ایران با روندی متفاوت روبرو شد؛ جعل و تحریف تاریخ به نفع یک سلسله ی برآمده توسط انگلیس آغاز شد. تمام دستاوردهای انقلاب مشروطه زیر پا نهاده شد و بدستور انگلیس و بوسیله ی ۷ ماسون و دست نشانندگان آنان، تاریخ ما ایرانیان مورد تحریف قرار گرفت و جعل تاریخ ایران به نفع یک قوم و علیه دیگران (غیرفارسی‌ها) در برنامه نهاده شد. عرب‌ستیزی و ترک‌ستیزی باب شد. این دست‌نشانندگان غرب، ترکان را مهاجم، مهاجر و وحشی معرفی کردند. آنان حتی با ۵ دقیقه آموزش زبان ترکی مخالفت کردند. تمام مطالب کتابهای درسی با این سیاستها نوشته شد. امروز برای حل مسأله راهی جز این نیست که این کتابها از مدارس جمع گردد و تاریخ واقعی مردم ایران به دانش آموزان آموخته شود. این مقاله نشان دادن برخی از دروغهای این مورخان تحریفگر و جعل را برملا خواهد کرد. همچنین اشاره‌ای به ادبیات ترکی در این بازه ی زمانی خواهد داشت.

کلمات کلیدی: ترکان، تاریخ ایران، ادبیات، تحریف و جعل واقعیت، تعویض کتابهای درسی.

استناد (آپا):

باغبان کریمی، م. سلجوقیان، پاسخ به تحریفات در باره ی آنان. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال

۰۳، شماره ۰۸، تابستان ۱۴۰۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

دکتر محمدرضا باغبان کریمی

ایمیل:

Mrb_karimi@yahoo.com

وابستگی:

مدرس سابق زبان و ادبیات ترکی در
دانشگاه‌های زنجان (۱۳۸۴-۱۳۷۶) و
(۱۳۸۴-۱۳۸۰) کردستان (سینانداش)

The Seljuks; A Response to Distortions About Them

Dr. Mohammadreza
Baghban Karimi

Email:

Mrb_karimi@yahoo.com

Affiliation:

Lecturer in Turkish language
and literature at the universities
of Zanzan (1937-2005) and
Kurdistan (Sinandash) (1995-
2005)

Abstract:

The Seljuk period is the golden age of the Turkic (Iranian)-Islamic civilization because the Seljuks were able to establish order and security in a vast and powerful country, create change and transformation, and minimize violence and mass killings; although intra-court rivalries still existed. Ensuring the welfare of the people, encouraging scholars, artisans, artists, and poets are considered to be indicators of the power and capability of this dynasty in governing the country. The works that have survived from the Seljuks to our time are more than hundreds, while in the past hundred years, perhaps a handful of buildings and structures have been built that can remain a thousand years later. Today, mosques, schools, bridges, caravanserais, etc., from the Seljuk period are still in use. Their court was the gathering center of scholars, thinkers, artists, and hundreds of people engaged in scientific, literary, and artistic activities. Various sciences of the time: medicine, astronomy, philosophy and wisdom, mathematics, physics, and Islamic law flourished and hundreds of books were written. Cities were being built and crafts and agriculture were flourishing. Artisans engaged in production and industry and provided for the needs of the people. The Golden period of Iran and Islam is linked with the name of the Seljuks. The main principles of architecture, calligraphy, painting, music, art, and literature were formulated and established, and Seljuk art today, like a manifesto in various types of art, is prevalent and current as the principles of Islamic art throughout the world. With the beginning of the Pahlavi dynasty, the history of Iran faced a different trend; the falsification and distortion of history in favor of a rising dynasty began by England. All the achievements of the Constitutional Revolution were trampled on, and by the order of England and by the 7 Masons and their agents, the history of us Iranians was distorted, and the falsification of Iranian history in favor of one nation and against others (non-Persians) was put on the agenda. Anti-Arabism and anti-Turkism became commonplace. These Western puppets introduced the Turks as invaders, immigrants and savages. They even opposed 5 minutes of teaching the Turkish language. All the content of the textbooks was distorted and falsified by these policies. Today, there is no other way to solve the problem than to collect these books from schools and teach the real history of the Iranian people to students. This article will expose some of the lies of these distorting and falsifying historians. It will also refer to Turkish literature in this period.

Keywords: Turks, Iranian history, literature, distortion and falsification of reality, replacement of textbooks.

CITATION (APA):

Baghban Karimi, MR. The Seljuks: A Response to Distortions About Them. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 08, Summer 2025, ISSN: 3041-8690.

Dr. Məhəmməd Rza Bağban
Kərimi

E-poçt:

Mrb_karimi@yahoo.com

Mənsubiyyət:

Zəncan (1937-2005) və
Kürdüstan (Sinandaş)
universitetlərində türk dili və
ədəbiyyatı müəllimi (1995-
2005)

Səlcuqlular: onlar haqqında təhriflərə cavab

Xülasə:

Səlcuqlar dövrü Türk (İran)-İslam sivilizasiyasının qızıl dövrüdür, çünki Səlcuqlular geniş və qüdrətli bir ölkədə nizam və təhlükəsizlik yaradaraq, dərin dəyişiklik yarada bilmiş, zorakılıq və kütləvi qətləri minimuma endirmişdir; baxmayaraq ki, sarayda rəqabət hələ də mövcud idi. Xalqın rifahını təmin etmək, alimləri, sənətkarları, işbilənləri, şairləri həvəsləndirmək bu sülalənin ölkəni idarə etmək qüdrətinin və bacarığının göstəricisi hesab olunur. Səlcuqlulardan dövrümüzə qədər gəlib çatan əsərlər yüzlərlədir, halbuki son yüzildə bəlkə də min ildən sonra qala biləcək bir neçə bina və tikili tikilməmişdir. Bu gün Səlcuqlulardan qalan məscidlər, məktəblər, körpülər, karvansaraylar və s. hələ də istifadə olunur. Onların sarayı alimlərin, mütəfəkkirlərin, sənətkarların, elmi, ədəbi və bədii fəaliyyətlə məşğul olan yüzlərlə insanın toplaşdığı mərkəz idi. Dövrün müxtəlif elmləri: tibb, astronomiya, fəlsəfə və hikmət, riyaziyyat, fizika, İslam hüququ inkişaf etmiş, yüzlərlə kitab yazılmışdır. Şəhərlər salınırdı, sənətkarlıq və kənd təsərrüfatı çiçəklənirdi. İstehsal və sənaye ilə məşğul olan sənətkarlar insanların ehtiyaclarını təmin edirdilər. İranın və İslamın qızıl dövrü Səlcuqluların adı ilə bağlıdır. Bu dövrdə memarlığın, xəttatlığın, rəssamlığın, musiqinin, incəsənətin və ədəbiyyatın əsas prinsipləri formalaşdırılaraq təsbit edildi. Səlcuq sənəti bu gün müxtəlif sənət növlərində bir manifest kimi bütün dünyada İslam sənətinin prinsipləri kimi geniş yayılmış və aktualdır. Pəhləvi sülaləsinin başlanması ilə İran tarixi fərqli bir cərəyanla üzləşdi; yüksələn bir sülalə xeyrinə tarixin saxtalaşdırılması və təhrif edilməsi İngiltərə tərəfindən başladı. Məşrutə İnqilabının bütün nailiyyətləri tapdalananaraq İngiltərənin və 7 mason və onların agentlərinin əmri ilə biz iranlıların tarixi təhrif edildi, İran tarixinin bir millətin lehinə, digərlərinin (qeyri-farsların) əleyhinə saxtalaşdırılması gündəmə gətirildi. Anti-ərəb və anti-türk hərəkatları adıləşdi. Bu Qərb kuklları türkləri işğalçı, mühacir, vəhşi kimi tanıtdırdılar. Hətta türk dilinin 5 dəqiqəlik tədrisinə qarşı çıxdılar. Dərsliklərin bütün məzmunu bu siyasətlə təhrif edilmiş və saxtalaşdırılmışdır. Bu gün bu kitabları məktəblərdən toplayaraq İran xalqının əsil tarixini şagirdlərə öyrətməkdən başqa problemin həlli yolu yoxdur. Bu yazıda bu təhrif və saxtakarlıq edən tarixçilərin bəzi yalanları ifşa olunacaq. Bu dövrdə Türk ədəbiyyatına da istinad edəcək.

Açar sözlər: Türklər, İran tarixi, ədəbiyyat, reallığın təhrifi və saxtalaşdırılması, dərsliklərin dəyişdirilməsi

CITATION (APA):

Bağban Kərimi, MR. Səlcuqlular: onlar haqqında təhriflərə cavab. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 08, Yay 2025, ISSN: 3041-8690.

Selçuklular: Onlar Hakkındaki Tahriflere Cevap

Dr. Mohammadreza
Baghban Karimi

E-posta:

Mrb_karimi@yahoo.com

Üyelik:

Zencan (1937-2005) ve
Kürdistan (Sinandash) (1995-
2005) üniversitelerinde Türk
dili ve edebiyatı öğretim
görevlisi

Özet:

Selçuklular dönemi, Türk (İran)-İslam medeniyetinin altın çağıdır. Çünkü Selçuklular, geniş ve güçlü bir ülkede düzen ve güvenliği sağlamayı, değişim ve dönüşüm yaratmayı, şiddet ve toplu katliamları en aza indirmeyi başarmışlardır; ancak saray içi rekabetler hâlâ devam etmektedir. Halkın refahını sağlamak, âlimleri, zanaatkârları, sanatçıları ve şairleri teşvik etmek, bu hanedanın ülkeyi yönetmedeki güç ve kabiliyetinin göstergeleri olarak kabul edilir. Selçuklulardan günümüze ulaşan eserler yüzlercedir; ancak son yüzyılda, belki de bin yıl sonra bile varlığını sürdürebilen bir elin barmakları sayıda bina ve yapı da inşa edilmemiştir. Günümüzde Selçuklular tarafından camiler, okullar, köprüler, kervansaraylar vb. hâlâ kullanılmaktadır. Sarayları, âlimlerin, düşünürlerin ve sanatçıların buluşma merkeziydi ve yüzlerce insan bilimsel, edebi ve sanatsal faaliyetlerde bulunuyordu. Dönemin çeşitli bilimleri: tıp, astronomi, felsefe ve hikmet, matematik, fizik ve İslam hukuku gelişip ve yüzlerce kitap yazıldı. Şehirler inşa ediliyor, el sanatları ve tarım geliyordu. Zanaatkârlar üretim ve sanayiyle uğraşüyor ve halkın ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Altın İran ve İslam dönemi Selçukluların adıyla bağlantılıdır. Bu dönemde mimari, hat, resim, müzik, sanat ve edebiyatın temel ilkeleri formüle edilip yerleşmiş, Selçuklu sanatı bugün çeşitli sanat türlerinde bir manifesto gibi, tüm dünyada İslam sanatının ilkeleri kadar yaygın ve günceldir. Pehlevi hanedanlığının başlangıcıyla İran tarihi farklı bir eğilimle karşı karşıya kaldı; yükselen bir hanedanlık lehine tarihin tahrif edilmesi ve çarpıtılması İngiltere tarafından başlatıldı. Meşrûte Devrimi'nin Anayasasının tüm kazanımları ayaklar altına alındı ve İngiltere'nin emriyle, 7 Mason ve onların ajanları tarafından, biz İranlıların tarihi çarpıtıldı ve İran tarihinin bir millet lehine, diğer milletlere (Fars olmayanlara) karşı çarpıtılması gündeme getirildi. Arap ve Türk karşıtlığı yaygınlaştı. Bu Batılı kuklalar, Türkleri işgalci, göçmen ve vahşi olarak tanıttılar. Hatta Türkçenin beş dakikalık öğretilmesine bile karşı çıktılar. Ders kitaplarının tüm içeriği bu politikalarla çarpıtıldı ve tahrif edildi. Bugün, bu sorunu çözmenin tek yolu, bu kitapları okullardan toplayıp öğrencilere İran halkının gerçek tarihini öğretmektir. Bu makale, bu çarpıtıcı ve tahrifçi tarihçilerin bazı yalanlarını ortaya çıkaracak ve aynı zamanda bu dönemdeki Türk edebiyatına da değinecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkler, İran tarihi, edebiyat, gerçeğin çarpıtılması ve tahrif edilmesi, ders

CITATION (APA):

Baghban Karimi, MR. Selçuklular: Onlar Hakkındaki Tahriflere Cevap. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 08, Yaz 2025, ISSN: 3041-8690.

مقدمه:

سلاجقه یا آل سلجوق، از تُرکان غُز(اوغوز) بودند که در سده‌ی پنجم هجری، با ایجاد یک امپراتوری بزرگ بر بخش‌های پهناوری در آسیا فرمان می‌راندند. مؤسس این سلسله، توغرول (طغرل) بیگ نام داشت که خود از نوادگان سلجوق بود و با شکست دادن سلطان مسعود غزنوی، در نیشابور بر تخت نشست. طولی نکشید که با تسلط سیاسی بر خلافت عباسی در بغداد، رهبری جهان اسلام را به دست گرفتند.

تئوری پردازان، سلطنت سلجوقیان را به دو دوره‌ی متمایز تقسیم می‌کنند، یکی دوره‌ی اقتدار که عصر سه پادشاه نخستین آنان یعنی طغرل، آلپ ارسلان و ملکشاه را شامل است و دیگری دوره‌ی ضعف و انحطاط که پس از مرگ ملکشاه آغاز می‌گردد. سلطنت سلاجقه، تا سال ۵۷۲ هجری با صلابت تمام برقرار بود، در زمان سلطان ملکشاه سلجوقی این قلمرو به اوج اقتدار رسید. این محدوده از شرق تا ماوراءالنهر و از غرب تا دریای مدیترانه امتداد یافت. پس از آن نوعی سیستم فدرالیستی برپا گردید و قسمتهای مختلف قلمرو آنان به برگزیدگان مرکز محول گردید و این برگزیدگان نام اتابکان در جاهای مختلف مستقر شدند؛ با اینحال همگی فرمانبردار مرکز بودند. قدرت بلامنازع زمان در دست سلجوقیان بود.

برخلاف نظرات برخی از تئوری‌با فان معاصر، نه تنها اندیشه به انحطاط نگراییده بود بلکه اندیشمندان و خردمندان بزرگی از هر گوشه‌ی کشور قد برافراشته و اندیشه‌های نو و بدیعی را به دنیای اسلام تقدیم می‌کردند. صدها اندیشمند، عالم، هنرمند، سخنور و سیاستمدار وارد عرصه گشته و کانونهای علم و هنر را گرم کرده بودند.

سلجوقیان نقطه‌ی عطفی در تاریخ ترکان جهان نیز هستند. برخی از دشمنان تلاش دارند سلجوقیان را بد و ضعیف بشناسانند تا بتوانند به تئوری‌های خودساخته‌شان جامه‌ی عمل بپوشانند. اینان تصاویر مبهمی از مسائل می‌آفرینند و تا حد تحریف واقعیات پیش می‌روند. نمونه‌ی مسائلی که مطرح کرده‌اند و این مقاله بدانان پاسخ خواهد داد عبارتند از:

۱ زبان ترکی سلجوقی از بین رفته است.

۲ در دوره‌ی سلجوقیان کتاب کمتری بویژه در موضوع تاریخ نگاشته شده است.

۳ سلجوقیان رغبت کمتری به تاریخ نشان داده‌اند و از مورخان حمایتی انجام نداده‌اند.

۴ سلجوقیان به زبان مادری خود اهمیت ندادند.

۵ از سیستم اداری سلجوقیان اطلاعات موثقی در دست نیست.

۶ کتابهای سلجوقی در نشان دادن اطلاعات کافی برای امروز ندارند.

۷ وزیران ایرانی (منظورشان فارس) کشور را اداره و آباد کرده‌اند.

۸ سلجوقیان با مذهب شیعه مخالفت داشته‌اند.

۹ ترکان در اداره‌ی کشور سهیم نبوده‌اند و آن را تماماً به ایرانیان (!؟) واگذار کرده‌اند.

و دیگر سوالاتی بر این سیاق مطرح کرده‌اند. پاسخ این سوالات در این مقاله داده خواهد شد.

۲ معرفی سلجوقیان:

قاراخانیان و سلجوقیان دو سلسله و دو امپراتوری بزرگ و همزمان ترک در آسیا بوده‌اند که تاثیر نقش آنان در تاریخ ماندگار بوده است. قاراخانیان در سال ۳۳۱ و سلجوقیان در سال ۴۳۱ هجری تاسیس شدند و حدود دو قرن باهم بالیدند و در همسایگی هم، یکی در شرق و دیگری در غرب آسیا حکومت کردند. هر دو سلسله به فرهنگ و مدنیت علاقه نشان داده و در زمان آنان علوم مختلف گسترش خوبی داشته و کتب فراوانی نوشته شده است. در این میان علوم مربوط به اصول کشورداری نیز نوشته شد و کمک‌دست سلاطین و خاقانها قرار گرفت و بر اساس این اصول مدون، کشور را اداره کردند. بلعمی از نوشته شدن هفت کتاب در این دوره تنها در باب کشورداری خبر می‌دهد (بلعمی، ۱۳۵۳، ۲۸). کتابهایی چون ملک‌نامه، سیاست‌نامه و کتابهای دیگر در دربار سلجوقیان نوشته شده‌اند و در دربار قاراخانیان نیز کتابی چون «قوتادغو بیلک» به منصفی ظهور رسیده است که تا امروز نظر اندیشمندان را به خود مشغول داشته است و در ردیف کتاب‌های اساسی در اداره‌ی کشور و جوامع آرمانی (نمونه‌ای از اتوپیا) قرار گرفته است.

سلجوقیان به عنوان بخشی از اوغوزها در تشکیل دولت یابغوی اوغوز مشارکت داشته‌اند. دو مقام عالی از یابغوها: کؤل‌ارکین و سوباشی از اوغوزها بودند. کؤل‌ارکین مقام خاقانی داشت و سوباشی وزیر یابغو بود. (سومر، ۱۹۹۹، ص ۹۹). این موضوع در کتیبه‌های اورخون نیز وارد شده است (صدیق، ۱۳۷۹، ۷۸). در حکومت یابغوهای اوغوز عناوینی مانند ینال یا اینال و ترخان (طرخان) وجود دارد. خوارزمی هم در کتاب مفاتیح‌العلوم، (خوارزمی، ۱۹۶۸، ۱۲۰) شاه اوغوزها را جیبویه و ولیعهد را اینال تکین می‌خواند. کاشغری هم در دیوان لغات‌التورک این دو عنوان را به دوران قبل از اسلام منسوب می‌داند (کاشغری، ج ۱، ۴۳۶).

اوغوزها از هزاره‌های پیشین در آذربایجان حضور داشته‌اند و در تحولات سیاسی نقش بسزایی ایفا می‌کردند از جمله در تشکیل امپراتوری گؤک-ترک، نقش برجسته و جایگاه مهمی را دارا بودند. آنان در داخل اتحادیه‌ی ترکان خزر نیز حضور داشتند و تجربیات ارزشمندی در اصول کشورداری، شهرسازی و مدنیت کسب کرده بودند، بطوری که پژوهشگران امروز نقش آنان را در طرح و ساخت معابد مانند کنیسه و کلیسا و مساجد را بسیار اساسی و مفید می‌دانند (آلتونگؤگ، ۱۳۹۴، ۱۷۲). پروفیسور سومر برای بررسی علمی موضوع، از تمام تحقیقات شرقی و غربی بهره گرفته و اسناد درجه اولی را نیز معرفی کرده است. او حتا آداب و رسوم و بسیاری از عناصر فرهنگی اوغوزها را از خلال کتب عربی و یونانی استخراج و بررسی کرده است. (سومر، ۱۳۸۰، ۷۸). او نیز همچون دیگر پژوهشگران معاصر، اوغوزها را در زمان گؤگ‌تورکهای غربی در آذربایجان می‌بیند. بر اساس اسناد بدست آورده‌اش، وجود عناصر بسیار فراوان اوغوزها در میان خزران گزارش می‌کند. همچنین گؤگ‌تورکهای غربی را همان اوغوزان می‌داند. البته می‌دانیم که مسعودی (۲۸۰-۳۴۶) و ابن فضلان (نیمه اول سده‌ی چهارم هجری) (ابن فضلان، ۱۳۴۵، ۷۷) هم وجود اوغوزان را از آذربایجان تا سواحل رود ولگا در کنار خزران و بلغارها گزارش می‌کنند. کتاب شجره‌ی التبرک از ابوالغازی بهادرخان در این مورد ارزشمند است (ابوالغازی، ۱۳۸۹، ص ۷۹ به بعد). تاسیس سلجوقیان در تاریخ نقطه‌ی عطفی بشمار می‌آید و تاریخ جهان حضور ترکان را احساس می‌کند.

۳) اصل و نسب سلجوقیان

خاندان سلجوقی از قبایل ترکان اوغوز و یکی از ۲۴ طایفه‌ای بودند (سومر، ۱۹۹۹، ۲۳). قسمتی از تاریخچه‌ی این قوم، با روایت‌هایی اساطیری و داستانی همراه است. بنابر روایات اسلامی، فرزند ارشد نوح، یافث نام داشت، یافث در اصطلاح ترکان، ابولجه خان نامیده می‌شد. جانشین ابولجه خان که پادشاهی بزرگ بود، دیب باقوی خان نام داشت و پسرانی با نام‌های قاراخان، اورخان، گورخان و کرخان داشت، که قراخان جانشین پدر شد و اوغوز فرزند قاراخان بود (همدانی، ۱۳۶۲، ۱۷۳). ترکان اوغوز در تشکیل امپراتوری گؤک‌ترک، نقش برجسته و جایگاه مهمی را دارا بودند، در عین حال از موقعیتی ویژه در اتحادیه‌ی ترکان -توکیو به زبان چینی- نیز برخوردار بوده‌اند. اوغوزها در سده‌های نخستین میلادی در شمال آذربایجان و در داخل اتحادیه‌ی ترکان خزر حضور داشتند و تجربیات ارزشمندی در شهرسازی و مدنیت یکجانشینی کسب کرده بودند بطوری که طرح ساخت معابد، از جمله کنیسه و کلیسا و مساجد را از آنان داریم (آلتونگؤگ، ۱۳۹۴، ۱۷۲). نوشته‌های کتیبه‌ی اورخون نیز از حضور اوغوزها در آذربایجان خبر می‌دهد. البته نوشته‌های اورخون از حضور تاریخ بین سالهای ۶۳۰ الی ۶۸۰ میلادی را شامل است و نشان می‌دهد که ترکان اوغوز در آذربایجان در کنار دیگر اقوام ترک مانند سابیورها، کنگرها، قبقاقها، قارلوقها، و دیگران حضور

دارند. در کتیبه‌های ینی‌سئی نیز، از اتحادیه‌ی «آلتی اوغوز» - شش قبیله اوغوز، یاد شده‌است. این کتیبه‌ها در قرن هفتم میلادی روی سنگ حکاکی شده‌اند (صدیق، ۱۳۷۹، مقدمه).

در سده‌های بعدی گروه دیگری از اوغوزها از سمت خراسان وارد این سرزمین می‌شوند و در آذربایجان با همزبانان خود روبرو می‌شوند. نمی‌توان اوغوزان را در حکومتداری بی‌تجربه قلمداد کرد؛ واقعیات بعدی این سرزمین نیز این مساله را تأیید می‌کند. تاریخ سیاسی و نظامی ترکان سلجوقی با ورود سلجوق به درگیری‌های سیاسی و نظامی در سرزمین‌های واقع در شرق دریای خزر و ماوراءالنهر آغاز شد. سلجوق فرزند شخصی بود که دقاق، تقاق، یقاق یا لقمان نام داشت. دقاق به تمریالیغ - (دمیر یای) که به معنای کمان آهنین است، شهرت داشت و منابع تاریخی او را با واسطه‌ی ۳۳ نسل، به افراسیاب بن پشنگ (شاه اساطیری توران) می‌رسانند. دقاق از اعضای طایفه‌ی قانیق به‌شمار می‌رفت و از امیران معتبر یابغو بود. روایتی نیز خدمت آنان در درگاه شاه خزران را بیان می‌دارد. سلجوق به علت مقام ارجمند دقاق در حکومت یبغوی اوغوزها، پس از پدر، عهده‌دار سمت سوباشی (فرماندهی لشکر) شد. سلجوق همراه با یارانش، در سده‌ی چهارم هجری به سوی جند رفت و امیر آنجا شد و در آنجا بود که به دین اسلام گروید و مذهب حنفی اختیار نمود. البته عده‌ای از محققان به خاطر اسامی فرزندان سلجوق که عبارتند از میکائیل، موسی و اسرائیل، او را یهودی یا مسیحی می‌دانند. از اقدامات سلجوق پس از سکونت در جند و پذیرش اسلام، عبارتست از نجات مردم اطراف سیردریا از خراجی که بر عهده‌ی آنان بود. بر همین اساس، روابط نزدیک و تنگاتنگی میان مسلمانان ساکن این منطقه و بازماندگان سلجوق برقرار گشته است. سلجوق، در سن ۶۷ یا ۱۰۰ سالگی و در شهر جند وفات یافت و در همان مکان نیز به خاک سپرده‌شد.

پس از سلجوق پسرانش، اسرائیل با لقب ارسلان (به معنی شیرافکن) به همراه دو برادر دیگر: موسی به عنوان یبغو و میکائیل به همراه فرزندان میکائیل: یعنی طغرل‌بیگ و چاغری‌بیگ، وارد درگیری‌های حکومتی شدند. ابتدا در خدمت سامانیان بودند، با زوال سامانیان، به قراخانیان روی آوردند. اینان با علی‌تکین یکی از خاقانهای قراخانیان همکاری کردند و او را در تصرف بخارا در سال ۴۱۱ هجری یاری رساندند و طغرل با دختر علی‌تکین وصلت نمود که به دریافت جایگاهی ممتاز در حکومت علی‌تکین منجر شد.

پایتخت هر یک از سلاجقه بدین شرح بود: چاغری بیگ شهر مرو، موسی یبغوی سیستان و هرات، قاورد در شهر کرمان، طغرل در شهر ری، ابراهیم اینال در شهر همدان، قتلش (قوتولموش - به معنی آزاد و رها شده، یا قوتولموش به معنی مبارک و پسندیده، البته قاتیل‌میش هم گفته‌اند به معنی متحد شده - (این گوناگونی از الفبای ضعیف عربی است که بموقع راجع بدان باید صحبت شود) در گرگان و دامغان، و امیر یاقوتی (یاقوتی برادرزاده‌ی طغرل) آذربایجان را که شامل ابهر و زنگان، همدان و

غیره بود ولایت و مرکز حکومتی خود قراردادند. امیر یاقوتی از توانمندترین امیران سلجوقی بوده و بخش مهم کشور سلجوقی یعنی آذربایجان را بدو سپردند. البته نام ینال در راحه الصدور توسط پروفسور تئودور هوتسما (۱۹۴۳-۱۸۵۱) بدرستی تصحیح گردیده و به اینال به معنی "سردار قبیله" تصحیح شده است.

۴) سلاطین سلجوقی

سلجوقیان از طرف سلطان محمود غزنوی در خراسان صاحب مقام سپهسالاری شدند و سپس بداخل قلمرو آنان نفوذ یافتند. اگر چاغری بیگ را بنیانگذار سلجوقیان بدانیم خطا نکرده‌ایم، اما تاریخ، طغرل را بدین سمت می‌شناسد. طغرل بن میکائیل بن سلجوق (طغرل بیگ) در تاریخ ۴۲۹ هجری وارد نیشاپور شد و سلطنت را آغاز کرد. طغرل اسم و لقب عربی به نام ابوطالب رکن‌الدین محمد را انتخاب کرد و مقامش مورد تأیید خلیفه عباسی قرار گرفت و خطبه به نامش خوانده شد.

طغرل به همراه وزیر خود عمیدالملک کُندری در سال ۴۳۳ به شهر ری وارد شد و این شهر را به پایتختی برگزید و سرانجام در ۴۵۵ هجری بعد از ۲۶ سال سلطنت در سن هفتاد سالگی در ری درگذشت و در مکانی که امروز به نام برج طغرل معروف است در ابن بابویه دفن شد.

آلپ ارسلان فرزند چاغری بیگ (۴۵۵-۴۶۵ هجری) بعد از مرگ عمویش طغرل به سلطنت رسید و او هم وزارت را به عمیدالملک کندری سپرد. اما بعد از مدتی با تحریک و توطئه‌های خواجه نظام‌الملک به قتل رسید و قدرت او به خواجه نظام‌الملک طوسی منتقل شد.

بیشتر عمر آلبارسلان در جنگهای صلیبی گذشت. او در سال ۴۶۴ در نبرد ملازگرد، رومیان را به سختی شکست داد و امپراتور ارمانیوس دیوجانوس را دستگیر کرد. مورخان این جنگ را مقدمه تسخیر بیت‌المقدس و آغاز جنگ‌های صلیبی می‌دانند. آلپ ارسلان با هر گونه خرافه‌ای مخالفت می‌کرد؛ از جمله با نظر منجمان که به فالگیری در مورد جنگ با روم نظر می‌دادند مخالفت کرد و توانست روم را شکست دهد و نقطه‌ی عطفی را در تاریخ ثبت کند. از رفتارهای علمی وی و نظرات مترقی وی در کتابهای مطالب ارزشمندی نقل شده است. (آقسرائی، ۱۹۴۳ / افسست تهران، بدون تاریخ، ۱۷).

بعد، ملک‌شاه پسر آلپ‌ارسلان، بعد از مرگ پدرش به سلطنت دست یافت. او موفق به توسعه‌ی سرزمین‌هایی شد که سلجوقیان بدست آورده بودند. حکومت ملک‌شاه که در سال ۴۶۵ هجری آغاز شد وزیران او خواجه نظام‌الملک و تاج‌الملک قمی بودند. خواجه نظام‌الملک در نه‌اوند بدست یکی از اسماعیلیان به نام ابوطاهر اوانی (یا ارانی) در سال ۴۸۵ هجری کشته شد. البته بنا به روایتی خواجه نظام‌الملک به دست یکی از غلامان خود و به تحریک تاج‌الملک کشته شده است.

ملک‌شاه علاقه‌ی زیادی به ادبیات، علم و هنر نشان می‌داد. سلطنت او به خاطر ساخت مساجد باشکوه در پایتختش (اصفهان)، همچنین شکوفایی ادبیات و خدمات ارزنده‌ی عمر خیام در اصلاح تقویم جلالی، به نیکی یاد می‌شود و آثار ماندگار بسیاری به یادگار مانده است. در دوره‌ی پادشاهی وی، مردم از صلح داخلی و آزادی‌های مذهبی برخوردار بودند.

گسترش قلمروی حکومت سلاجقه، سبب شد ملک‌شاه، کشور را به ایالات و ولایات مختلف تقسیم کند و هر ولایت را یکی از شاهزادگان، نزدیکان قابل اعتماد می‌سپارد و از این پس، امراء یا اتابکان هستند که بخش‌های مشخصی را اداره می‌کنند. برخی از مورخان از تجزیه‌ی سلجوقیان صحبت می‌کنند و زوال حکومت آنان را پیش می‌کشند. البته اتابکان در ایالات مختلف مستقر شده‌اند. آتابیگ(اتابک) معمولاً به معلم تربیت شاهزادگان گفته می‌شد. در زمان گوگ‌تورکان این لقب مصطلح شد. سلطان محمود غزنوی هم معلم فرزندش مسعود را آتابیگ لقب داد. برخی از آتابیگ‌ها به صدراعظمی هم رسیده‌اند.

سلجوقیان از همان آغاز پیروزی بر غزنویان، ولایت‌های کشور را بین سران خود تقسیم کردند و شیوه‌ی فدرالی را برپا نمودند. راوندی در این باره اطلاعات موثقی را بیان می‌کند و تقسیم ایالت‌ها را بر اساس لیاقت‌های آتابیگ‌ها می‌داند. (راوندی، ۱۳۶۶، ۱۰۴) انجام این کار بر عهده‌ی ابواسحاق الفقاعی بوده است.

اتابکان و قدرتی که ملک‌شاه به آن‌ها داده بود، در دل قلمرو سلجوقیان به وجود آمد. از جمله سلاجقه‌ی کرمان از سال ۴۳۳ ق. به استقلال در کرمان حکومت کردند؛ همچنین اتابکان دمشق (۴۹۷-۵۴۹)، اتابکان موصل (۴۶۸-۵۲۱)، اتابکان آذربایجان (۵۴۱-۶۲۶) و اتابکان فارس (۵۴۳-۶۸۴) نیز پدید آمدند. در خوارزم نیز شاخه‌ی مستقلی از امرا به نام خوارزمشاهان (۴۹۰-۶۲۸) بر سر کار آمدند که بعداً حکومت سلجوقیان را برچیدند. اما باید بدانیم که اتابکان آذربایجان همان دنباله‌ی سلجوقیان است و شمس‌الدین ایلده‌گز به عنوان مأمور اصلی حکومت سلجوقی در تمام قلمرو سلجوقی می‌گشت و حکومت سلجوقی را جاری و ساری می‌نمود. نام ائله‌گز نیز بدان معنا بدانان داده شده است.

از دیگر سلاطین سلجوقی، سلطان برکیاریق (تلفظ صحیح آن: بۆرکی یاریق به معنی دارنده‌ی تاج زرین) است که در ۱۳ سالگی به سلطنت رسید و در ۲۵ سالگی نیز درگذشت. سیاست‌های توطئه‌افکنانه‌ی تاج‌الملک در تضعیف و زوال سلجوقیان بی‌تاثیر نبوده است. با اینحال برکیاریق توانست یکپارچگی سرزمینش را حفظ کند.

سلطان سنجر هم ۱۳ ساله به قدرت رسید و حدود ۶۰ سال هم حکومت کرد. دوران حکومت وی نیز شامل آزادی‌ها و توسعه‌ی علم و هنر در سرتاسر قلمروی سلجوقی محسوب می‌شود؛ اتابکانی که در قلمروهای محدود بکار گرفته شده بودند دم از استقلال زدند و توطئه‌های وزرای مخالف مانند مجدالملک‌ها در این اغتشاشات بی‌تاثیر نبوده است. البته از دل این اتابکان، سلسله‌ی

قدرتمندی مانند اتابکان آذربایجان پدید آمد که ضمن حمایت از کیان سلجوقیان یکپارچگی امپراتوری را حفظ نمود و رفته رفته جای سلجوقیان را پر کرد و قلمرو آنان را تماماً در اختیار گرفت. در همین زمان، در خوارزم نیز خوارزمشاهان (۴۹۰-۶۲۸) با ضعف سلجوقیان، بر سر کار آمدند و امپراتوری خوارزمشاهیان را بنا نمودند.

۵) خدمات سلجوقیان

بزرگان عرصه‌های علمی، هنری و ادبی در طی سده‌های حکومت سلجوقیان هنوز چهره‌های ماندگاری هستند و افکار و اندیشه‌هایشان مورد مذاقه‌ی اندیشمندان زمان قرار می‌گیرند. آزادی افکار و مذاهب سبب پیدایش طریقت‌ها و نحله‌های فکری- عقیدتی چندی را سبب شد و جریان‌های صوفی مسلک نیز پدید آمدند و هر یک نه تنها در عرصه‌ی اندیشه، بلکه در سازماندهی مردم و تشکلهای مذهبی و عقیدتی نقش برجسته داشته‌اند. از جریانها و طریقت‌های بسیاری می‌توان نام برد که در دوره‌ی سلجوقی پدید آمدند و نه تنها از شدت خشونت‌های دینی کاستند و از برخورد و تعامل اندیشه‌ها عارفان و اندیشمندان با شیوه‌های فکری متفاوت به میدان آمدند؛ از جمله‌ی اینان که در تاریخ آذربایجان بااهمیت شمرده می‌شوند اخیان هستند که با رهبری اخی فرج زنجانی طریقت برادری (قارداشلیق) را شکل دادند.

در سایه‌ی امپراتوری سلجوقیان صدها عالم، اندیشمند، فیلسوف، مورخ و سخنور بالیده‌اند و هنرهای جاودانه آفریده‌اند. هنر تنها به موسیقی، خطاطی و نقاشی محدود نگشته و صدها آثار معماری از سلجوقیان در هر گوشه‌ای از کشور پهناور ایران عزیز ما همچنان پابرجاست. مساجد ساخته شده در دوران سلجوقی نه تنها در شهرها بلکه در روستاها نیز مشاهده می‌گردد. مسجد روستای گلابیر (قصبه‌ای نزدیک زنجان)، مسجد روستای قروه (۱۵ کیلومتری ابهر)، مسجد جامع سجاس (در نزدیکی قیدار) با کتیبه‌های زیبای محراب آن، برج‌های خرقان را (در منطقه‌ی ساوه)، مقابر و آرامگاههای بزرگان علم و ادب، امروز هم از نظر استحکام و زیبایی و تزیینات آجری و کاربرد هندسه در بناسازی و نقش و تزیینات جانبی و ریزه‌کاریهای ساختمان، الگو برداری می‌شوند. در هر شهری از ایالات امروز ایران می‌توان عمارتهای باشکوه سلجوقیان را مشاهده کرد.

اصول معماری سلجوقی امروز در ساخت مساجد، از جمله هشت گوشه بودن ساختمان و ستونها، سرستونها، پنجره‌ها، گنبد‌های دو طبقه، آجرکاری و کاشیکاری، حتی خانه‌های خصوصی مد نظر قرار می‌گیرند. معماری مساجد دوطبقه، رواج مساجد چهار ایوانی در این دوران پدید آمد. اصول نقاشی، خطاطی، گچ‌بری، منبت‌کاری و... همگی یادگاری از هنر سلجوقی هستند که امروز با نام هنر اسلامی شناخته می‌شوند. شیوه‌ی معماری سلجوقی برجسته‌ترین مشخصه‌ی فرهنگی این دوره است که آثار باقی مانده از آنان در هر شهر و کوره دهی از قلمرو وسیع آنان قابل مشاهده است:

برج‌های راهنما / مدارس / مساجد / پل‌ها و مقبره‌های بزرگان علم و ادب در شهرهای مختلف، از آن جمله:

اصفهان: مسجد جامع، آرامگاه‌های سلطان ملک‌شاه، سلطان سنجر و خواجه نظام الملک، بقعه‌ی راشد، امامزاده‌های حسن، ابراهیم و اسماعیل، عمارت عاصمی، مدرسه ابن سینا و...

قزوین: عمارت سلطان ویس

اورمیه: سه گنبد

کرمان: برج نادری، قلعه دختر و...

مشهد: سنگ مزار امام رضا، کاروانسرای ماهی و...

سرخس: بقعه‌های بابالقمان، ابوسعید ابوالخیر

سمنان: بقعه‌ی بایزید بسطامی، گنبد رُک، مسجد و مقبره

بسطام و شاهرود: مسجد و مدرسه

اسفراین و شیروان: کاروانسراها

شهر سنگ‌بست بین راه نیشابور به توس که کاروانسرا و مسجد و مدرسه‌اش نشانه‌ای از شهرسازی سلجوقیان باقی مانده است.

ری: برج طغرل

سجاس: مسجد جامع / برج راهنمای مسافران و...

برقو: گنبد عالی

همدان "گنبد علویان

خرم آباد: سنگ نوشته‌ای که قوانین زندگی نوشته شده به ارتفاع ۵/۳ متری

ساوه: برج‌های خرقان

تبریز: مقبره الشعراى آن بیشتر معروف است.

هنرهای ظریف مانند نقاشی، خطاطی، صحافی، تذهیب، صنایع دستی و هنری رونق فوق العاده‌ای داشته و صنعتگران بسیاری با خلق آثار هنریشان در جهت رفاه، آرامش و آسایش مردم به ایفای نقش پرداخته‌اند بطوری که آثار هنری دست‌ساخت آنان امروزه زینت‌بخش بسیاری از کتابخانه‌ها و موزه‌های ایران و کشورهای همسایه و حتی اروپا شده است. استنساخ کتابها بفرآوانی رایج می‌گردد و مکتب‌خانه‌ها شکل عمومی‌تری می‌یابد. هنر صحافی، تذهیب و خطاطی اوج می‌گیرد. رصدخانه‌ها ساخته می‌شوند، تجهیزات علمی ساخته می‌شوند، شیشه و بلور جات ساخته می‌شوند، آزمایشگاهها رونق می‌یابد.

علوم مختلف مانند نجوم، هئیت، طب، فلسفه، حکمت، ریاضیات، شرعیات، طبیعیات و رشد قابل توجهی داشته و کتاب‌های فراوان نوشته شده، دانشمندان این رشته‌ها هم فراوان بوده‌اند. اساس فرهنگ سلجوقیان بعنوان سمبل اسلام انتخاب می‌گردد مانند ستاره هشت ضلعی. سبک‌های هنری در مناطق مختلف پدید می‌آید. سیستم اقتصادی درجه‌بندی شده‌ای در کشور ایجاد می‌گردد و سیستم مالیاتی صحیحی برپا می‌شود.

آبادی شهرها بیش از هر موضوعی صحت دارد. داستان علاءالدین و چراغ جادو از آنجا نشأت می‌گیرد و سرعت آبادیها، ساخت کاروانسراها، مساجد و مدارس در زمان سلطان علاءالدین سلجوقی چنان با سرعت انجام می‌گرفت که مردم تصور می‌کردند او چراغ جادو دارد و غولها در اختیار او هستند. در این دوره تجارت رشد می‌کند، کشاورزی توسعه می‌یابد و سبب رفاه مردم می‌گردد. صنایع و پیشه‌وری در شهرها رونق می‌یابد.

دوران سلجوقی بعنوان دوران شکوفایی ایران و اسلام از زوایای گوناگون باید مورد مذاقه قرار گیرد. کتابهای تاریخی نوشته شده در این سده‌ها چنان زیاد و فراوان است که در هیچ دوره‌ای از تاریخ ایران شاهد چنین شکوفایی نبوده‌ایم. نگاهی به تعداد کتاب‌های تاریخی بیانگر این ادعاست.

۶) کشورداری سلجوقیان:

برخی ادعا دارند که کتاب سیاست‌نامه از نظام‌الملک، ارکان ایرانشهری را چنان نظام بخشیده که هیچ پادشاهی و خداوند فرمانی را از داشتن و دانستن این کتاب چاره نیست (طباطبایی، ۱۳۷۵، ۱۷)؛ از دیگر سو، قوتادغو بلیک نیز راهنمای سلاطین قاراخانی قرار گرفت که گسترش علوم و فنون در میان ترکان نتیجه‌ی تدوین چنین کتابی است. هر دوی این کتابها اصول کشورداری را بر اساس سنت تاریخ و فرمایشات بزرگان دین تدوین کرده و از تاریخ باستان تا زمان نگارش آن، به بررسی حوادث و تجربیات

پرداخته‌اند. بخش اعظم کتاب سیرالملوک نظام‌الملک و قوتادغو بیللیک یوسف بالاساغونلو به امور کشورداری، سیاست و اصول دولتمردی مربوط می‌شود که اندیشه سیاسی و ارکان ایرانشهری و آرمانشهر تورانی را می‌توان از خلال آن بیرون کشید.

دوره‌ی سلجوقیان دوران تسامح دینی و تساهل عقیدتی هم محسوب می‌شود و لذا مذاهب مختلف اسلامی در کنار یکدیگر به گسترش و توسعه‌ی عقاید اسلامی موفق می‌شوند و آزادی اندیشه و دین سبب خلق تفکرات مترقی می‌گردد. در این عصر ادبیات وسیله‌ای راحت و مطمئن برای بیان اندیشه‌هاست و لذا شعر و هنر اوج می‌گیرد و اندیشمندان از هنر شعر برای بیان تفکرات خویش سود می‌جویند و بدین منوال ادبیات نضج گرفته و صدها کتاب و دیوان اشعار آفریده می‌شود. نگارش کتابهای مختلف در عرصه‌های گوناگون در دوران سلجوقی حائز اهمیت است. دهها کتاب تاریخی نوشته می‌شود و امروز می‌توان جزئیات رفتاری، گفتاری و عملکرد مردم را از سلاطین و وزرا تا مردم کوچه و بازار را دریافت. سیستم اجتماعی، سیاسی و اقتصادی دوران را بدرستی محک زد. چنین وضعی را نمی‌توان از سده‌های پیشین و حکومت‌های کوچک ایران انتظار داشت، مگر اینکه تنها به دیوان شعرا اکتفا کنیم که متأسفانه برخی از اندیشمندان معاصر (!) شعر را بجای تاریخ قبول کرده و تئوریهای نژادپرستانه‌ای نیز ساخته‌اند و بدان دل خوش کرده‌اند.

سلاطین سلجوقی خود انسانهای فرهیخته‌ای بودند. برای مثال، ملک‌شاه سلجوقی هنوز ۱۸ ساله بود که تعدادی از متفکران عصر را برای نگارش سیرالملوک دعوت می‌کند تا اساس حکومت خود را بر پایه‌ی صحیحی قرار دهد. در این میان سیاست‌نامه‌ی نظام الملک انتخاب می‌گردد و نویسنده‌ی آن - نظام‌الملک به عنوان وزیر اعظم انتخاب می‌شود.

عالم‌ان ترک‌زبان زیادی در دربار سلجوقیان حضور داشته‌اند. امیر اینانجی بیگ، توتماج بیگ از عالمانی هستند که تاریخ سلجوقی را از سال ۳۷۵ به بعد نوشته‌اند؛ یا سالار ترکان، ابراهیم اینال و ایتگین جزو مشاوران و وزیران کاردان سلطان طغرل هستند که رابط بین سلسله‌ی سلجوقی با امپراتوری قاراخانیان همسایه بوده‌اند و عمیدالملک وزیر طغرل که توسط نظام‌الملک کشته شد از وزیران فرهیخته‌ی سلجوقی و ترک‌زبان شمرده می‌شد و مشورت‌های وی برای طولانی شدن عمر سلجوقیان مفید بوده است. همچنین حاجب عبدالرحمن الاغاجی (راوندی، ۱۳۶۶، ۱۱۷) مشاور آلپ ارسلان و حاجب قوماج مشاور سلطان ملک‌شاه مشورت‌های خوبی برای آنان ارائه می‌دادند که از عالم‌ان ترک‌زبان برجسته‌ی دربار سلجوقی شمرده می‌شدند. متأسفانه برخی از پژوهشگران مغرض با تحریف تاریخ، تدبیر و کشورداری ترکان را حذف می‌کنند و با این عمل به مردم و فرهنگ ایران خیانت می‌کنند. اگر بزرگان و سلاطین ترک نبودند این همه آبادی که در دوره‌ی سلجوقی بوجود آمده و هنوز امروز هم از نعمت آنان بهره می‌بریم وجود نمی‌داشت.

لازم است در اینجا از دانشمند، «اوزان» و هنرمند بزرگی بنام **شیخ حسام‌الدین اینانچ** یاد کنم. شیخ حسام‌الدین اینانچ یک اوزان در دربار چاغری بیگ بوده است. او تاریخ را بصورت داستان روایت می‌کرد و از تولد حضرت آدم تا زمان چاغری بیگ را بصورت داستان و شفاهی تکرار می‌کند. در روایت او شجره‌ی ترکان بویژه شجره‌ی سلجوقیان زیبایی تمام بیان شده است و

ابوطاهر خاتونی

این روایت‌ها را در کتاب **ملک‌نامه** به فارسی ترجمه کرده است. حسین بن حیدر بن حسین ابوطاهر خاتونی مشهور به ابوطاهر خاتونی شاعر، نویسنده و کاتب دربار ملک‌شاه سلجوقی بوده است. در شهر ساوه کتابخانه‌ای بزرگ به ابوطاهر منسوب بوده و وی کتابخانه‌ی ارزشمند خود را وقف مسجد جامع ساوه کرده است.

کتاب **ملک‌نامه** در طول تاریخ توسط بسیاری از مورخان مورد استناد قرار گرفته و از روایت آن بهره‌ها برده‌اند. مورخانی چون ابن‌اثیر در تاریخ‌الکامل، ابن‌العبری در مختصرالدول؛ صدرالدین علی حسینی در "زبدالتواریخ"، ابن طقطقی در "تاریخ فخری"، ابن خلدون در العبری، میرخواند در روضه‌الصفاء، و دیگران؛ همچنین رشیدالدین فضل‌اله همدانی در جامع‌التواریخ و امیرعلی شیر نوایی در کتاب‌های خود بدان استناد کرده‌اند. کار بدینجا حتم نشده بلکه پژوهشگران شرق و غرب از اطلاعات آن بهره‌ها برده‌اند همچون کلاد کائن مورخ و پژوهشگر فرانسوی (۱۹۰۹ – ۱۹۹۱) استاد دانشگاه استراسبورگ و میشیگان و یکی از نویسندگان تاریخ کمبریج، پروفیسور ابراهیم قفس‌اوغلو، محمد آلتای کؤیمن و دیگران از این زمره‌اند. تاریخ ایران کمبریج آبرویی برای چنین افرادی – که تلاششان بر نابودی تاریخ و فرهنگ ترکی در ایران است – نگذاشته است چون اشارات فراوانی بدین کتاب ارزشمند و تاریخی دارد و از نابودی آن توسط عده‌ای ضدفرهنگ سخن رانده است. نابودی این چنین کتابهایی تنها خیانت طرفداران تئوری‌های ضدبشری را عیان می‌کند و هنوز فرهاد حکیم‌زاده^۱ دارند آبروی این تئوری‌پردازان را برملا می‌کنند.

۷) آثار کتبی گم شده‌ی دوره‌ی سلجوقی:

روزگار «سلجوقی» دورانی دیرپا با تأثیراتی عمیق و درازمدت در تاریخ ایران و سرزمین‌های همسایه است. تعداد کتب تاریخی این عصر بسیار فراوان است. ولی برخی از کمبود کتاب تاریخی حرف می‌زنند در حالیکه برخی از همین آقاپان در نابود کردن

^۱ گاردین در گزارش مفصلی که در سال ۲۰۰۹ منتشر کرده نوشته است که یک ایرانی ثروتمند به نام فرهاد حکیم‌زاده به بیش از ۱۵۰ کتاب و اثر تاریخی و بسیار پرقیمت مربوط به بعد از قرن شانزدهم میلادی که در کتابخانه ملی بریتانیا در لندن نگهداری می‌شده، آسیب وارد کرده است. به نوشته گاردین، پژوهشگران ارشد کتابخانه حیران مانده‌اند که چرا فرهاد حکیم‌زاده، تحصیل کرده دانشگاه هاروارد، ناشر و متفکر با یک چاقوی جراحی به جان ۱۵۰ کتابی افتاده است که قرن‌هاست در مجموعه ملی محفوظ بوده‌اند. (برای اطلاعات بیشتر ر.ک.: وبلاگ قیزیل قلم آذر).

آثار آن دوره سهمیم بوده‌اند. اینان بی‌پروا نظر می‌دهند: «کم‌مایگی تاریخ‌نگاری سلجوقی باعث گم شدن بخشی از این تاریخ‌نگاری است.»

ابتدا به تعدادی از این کتابها بپردازیم:

نخستین این آثار گم‌شده "ملک‌نامه" است که تاریخچه‌ی خاندان سلجوقی پیش از رسیدن به پادشاهی و سالهای آغازین پادشاهی آنان در ایران می‌باشد. جالب آنکه کتابهای سده‌های بعدی بارها از مطالب این کتاب بهره برده و از نام به نیکی یاد کرده‌اند. ابوطاهر حسین بن حیدر خاتونی-نویسنده‌ی ملک‌نامه، دارای آثار ادبی و تاریخی متعددی بوده که از میان رفته‌اند. نویسندگانی همچون ظهیری نیشابوری و دولت‌شاه سمرقندی از کتاب «تاریخ آل سلجوق» و «مناقب الشعرا» یاد کرده‌اند که امروزه اثری از آنها در دست نیست.

"مشارب التجارب" ابوالحسن علی بن زید بیهقی (م، ۶۵۶ هجری) نیز از کتابهایی است که علی رغم آن که امروزه در دسترس نیست، ولی به جهت این که بسیاری از نویسندگان بعد از او، آن کتاب استفاده کرده‌اند نامش باقی مانده است.

ابن اثیر، عطاملک جوینی، حمدالله مستوفی و برخی نویسندگان دیگر از این کتاب ارزشمند در تالیفات خود استفاده کرده‌اند. این کتاب به جهت معاصر بودن مولف با نیمه‌ی دوم سلطنت سلجوقیان و اقامت او در خراسان برای بررسی اوضاع این دوره مطمئناً مطالب مهمی دربرداشته است.

عوفی در «جوامع الحکایات» از تصنیفی به نام «تاریخ ترکستان» درباره احوال قراخانیان نام برده که نوشته‌ی «مجدالدین محمد بن عدنان سرخکتی» بوده است و مطالبی درباره‌ی قراخانیان با سلجوقیان در آن وجود داشته است. او این کتاب را به نام سلطان قلیچ طمغاج خان از آخرین امرای قراخانی ماوراءالنهر تالیف کرده است.

همچنین عبدالکریم بن محمد سمعانی صاحب کتاب مشهور «انساب و معاصر سنجر»، کتابی داشته به نام «تاریخ مرو» که حوادث عصر سلجوقی نیز در آن وجود داشته است. معاصر او قاضی حمیدالدین ابوبکر عمر بن محمود بلخی، نویسنده «مقامات حمیدی» نیز اثری به نام «سفرنامه مرو» داشته که گم شده است و در صورت موجود بودن می‌توانست به شناخت اوضاع سیاسی اجتماعی این عصر کمک کند.

«سنجرنامه» کتابی از ابن اسفندیار وجود داشته که شرح ماجرای لشکرکشی سنجر در ۵۱۲ هجری به عراق عجم را نوشته است. کتاب منظوم دیگری به نام "سنجرنامه" نیز وجود داشته است که حوادث دوران سلطان سنجر را به صورت منظوم در برداشته است. این اثر نیز بدست نیامده است.

کتاب «نفثه المصدور فی فتور زمان الصدور و صدور زمان الفتور» به فارسی، اثر انوشیروان بن خالد کاشانی (م: ۵۳۳ ق) کتاب تاریخی است که می توان آن را گمشده به حساب آورد. اصل این کتاب از میان رفته، اما ترجمه و خلاصه‌ای از آن به زبان عربی مانده است.

ملک‌نامه در میان این آثار متمایز است زیرا کتابی است که در سال ۴۵۱ تدوین یافته و از درایت‌های چاغری‌بیگ سخن رانده است و روایات ترکی دوره‌ی پیش از سلجوقیان را در خود داشته است. این کتاب اسطوره‌های ترکی را بیان می‌کند و از زمان آدم تا اواسط سده‌ی پنجم هجری، تاریخ ترکان را به تحریر کشیده است. البته از دهها کتاب دیگر نیز که در باره‌ی تاریخ ترکان در ایران نوشته شده اینک خبری نیست؛ مانند «سیره‌ی طغرل بیگ» و دیگر کتاب‌ها. همچنین کتاب «تاریخ فخرالدین مبارک‌شاه» که در سال ۱۹۲۷ توسط ادوارد دنیسون راس در کابل و لندن چاپ شده، باوجود فارسی بودنش در ایران مخفی نگه داشته شده بود. این کتابها در مورد توانمندی‌ها، تدبیرهای عالمانه‌ی شاهان و سلاطین ترک هستند. اما مغرضان برای تحریف تاریخ و حذف ترکان از پژوهشهای علمی و تاریخی جهت ارائه تئوری‌های ساختگی خود نیاز به نابودی چنین کتاب‌هایی داشته‌اند.

۸) وزیران باتدبیر یا سلاطین مدیر؟

در کتاب ملک‌نامه از اسطوره‌های ترکی، سلسله‌های ترکان، تدابیر و درایت‌های خاقانها و درایت‌های چاغری‌بیگ سخن گفته شده است. تاریخ فخرالدین مبارک‌شاه نیز از درایت‌ها و سخنان آلپ ارتونقا – افراسیاب تا خاقانهای خزران و سلاطین غوری سخن رفته است.

خواجه نظام‌الملک یکی از وزرای باتدبیر سلجوقیان است. او را آنچنان شخصیتی داده‌اند که گویی ضدترکان و ضد سلجوقیان بوده است. (طباطبایی، ۱۳۷۵، ۱۲). «طباطبایی تلاش می‌کند برخی از مبانی اندیشه‌ی سیاسی در ایران را در قالب بیان اندیشه خواجه نظام‌الملک تبیین نماید. نقدهایی در زمینه تئوریک (نظری)، متدلوژیک (روش شناسی)، فاکتولوژیک (واقع‌شناسی) و اخلاقی بدان وارد است. جدی‌ترین نقد تئوریک آن عدم تعریف دقیق چارچوب نظری بحث است. در یک نگاه نقادانه متدلوژیک نیز باید گفت او از مفاهیم مطرح شده در کتاب تعریف دقیقی ارائه نمی‌کند. بعلاوه نویسنده [طباطبایی] آشنائی کافی با تاریخ ایران ندارد و همین موضوع جدی‌ترین نقد فاکتولوژیک بدین اثر می‌باشد. (بیگی؛ صبوری‌فر، ۱۳۹۶، شماره ۱۹)

با خواندن کتاب سیاست‌نامه، دروغهای گفته شده توسط طباطبایی را در این باب درمی‌یابیم. در همین زمان در دربار قاراخانیان یوسف بالاساغونلو، حاجب دربار قاراخانی کتابی بزرگی به زبان ترکی می‌نویسد بنام قوتادغو بیلک، یعنی علم سعادت. این کتاب در باره شیوهی کشورداری است و حقوق و وظایف هر یک از دولت‌مردان در برابر کشور و مردم را بیان می‌کند. کتاب جزو برجسته‌ترین کتابهای جهان سیاست، علم و کشورداری است. این کتاب در زمان خود که بتاريخ ۴۶۱ هجری قمری نوشته شده در تمام آسیا مطرح گشته و طرفداران بسیاری یافته بود. تردیدی نیست که آلپ ارسلان این کتاب را دیده و آرزو داشته در رقابت با قاراخانیان چنین کتابی در دربار او نیز نوشته می‌شد. لذا نظام‌الملک را که وزیر او بود مأمور نگارش چنین کتابی به زبان فارسی می‌کند. اما عمر آلپ ارسلان کفاف دیدن این اثر را نمی‌دهد و فرزند او ملک‌شاه که هنوز به سن ۱۸ سالگی هم پا نگذاشته زمام امور مملکت را بدست می‌گیرد. این جوان تربیت‌شده با فرهنگ سلجوقی، این بار شش تن از وزیران دربار را جمع می‌کند و از آنان می‌خواهد کتابی در باب کشورداری بنویسند و هر آنکس که بهترین را بنویسد صدراعظم خواهد شد. اجازه بدهید این بخش را از زبان خواجه نظام‌الملک در آغازین جمله‌های کتابش -سیاست‌نامه بخوانیم:

«سبب نهادن کتاب: سلطان سعید ابوالفتح ملک‌شاه ابن محمد امین امیرالمؤمنین انارالله برهانه در سال ۴۸۴ چند کس را از بزرگان و امیران و دانایان فرمود که هر یک در معنی مملکت ما اندیشه کنید و بنگرید تا چیست که آن در عهد ما نه نیکست و بر درگاه و دیوان و بارگاه و مجلس ما شرط آن بجای آرند و بر ما پوشیده شده است و کدام شغل است که پیش از ما پادشاهان شرایط آن بجای آورده و ما نمی‌کنیم و نیز هرچه از آیین و رسم ملوک گذشته بوده است آن تعلق به دولت و ملک سلجوقیان دارد همه بنویسید و برای عرضه کنید تا ما تأمل کنیم و بفرماییم تا پس از این، کارهای دینی و دنیوی بر قاعده‌ی خویش رود و هر شغلی بجای آورده شود و آنچه نه نیکست از آن باز دارند. چون خدای عز و جل جهان را به ما ارزانی داشت و نعمت بر ما تمام گردانید و دشمنان ما را مقهور کرد نباید که هیچ چیز در مملکت ما بعد از این ناقص باشد و شغل‌ها به ناوجب رود و یا چیزی بر ما پوشیده ماند. این اشارات به ما - نظام‌الملک، اشرف‌الملک، تاج‌الملک، مجدالملک، [عمیدالملک، سعدالدین] و مانند این طایفه کرده بود پس هرکس را آنچه فراز آمد در این معنی بنوشتند و برای رأی عالی عرضه کردند و از آن هیچکس پسند نیافتاد الا از آن بنده‌ی عبید - نظام‌الملک. " (نظام‌الملک، ۱۳۴۲، ص اول و دوم)

باید این تاج‌الملک‌ها، مجدالملک‌ها و دیگرانی را که نظام‌الملک نام برده بشناسیم. این وزیران عبارت بوده‌اند از: مجدالملک قمی / سعدالدین آوجی / عمیدالملک کندی / ابوالغنائم تاج‌الملک، اشرف‌الملک و در نهایت خود نظام‌الملک. می‌بینیم سلطان جوان ما تدبیرش چقدر عالیست. او راهی را انتخاب می‌کند که سیاستمداران برجسته‌ی امروز همان راه را می‌روند و شایسته‌ترین را از میان آنان برمی‌گزیند. فرهنگ و تمدن عالی سرزمین سلجوقی نیز حاصل تدبیرهای سلاطینی از این دست است.

همچنین در مظر داشته باشیم که قوتادغو بیلک در سال ۴۶۱ و سیاستنامه در سال ۴۸۴ با فاصله‌ی ۲۳ سال نوشته شده است. قوتادغو بیلک فرهنگ کشورداری ترکانه و سیاستنامه اصول کشورداری ایرانی را نشان می‌دهد (کریمی، ۱۳۹۵، ۴۵). مقایسه‌ی این دو، از عرش تا فرش است.

دوره‌ی سلجوقی دوران ارزش و احترام نیمی از جامعه‌ی انسانی یعنی زنان نیز هست. بسیاری از زنان در امور کشوری، عمرانی و فرهنگی ایفای نقش می‌کنند و آثار معماری از خود بر جای می‌گذارند. حتی ملکه‌های سلجوقی همانگونه که در اوراق تاریخ می‌خوانیم در اداره‌ی کشور سهیمند از جمله: ترکان خاتون به شهرهای مختلف سر می‌کشد و بر ساختن عمارت‌های مهم کشوری مانند کاروانسراها، جاده‌ها، مدرسه‌ها و مسجدها نظارت می‌کند. (راوندی، ۱۳۶۶، ۳۳۷). البته اضافه باید کرد که نه تنها ملکه، بلکه موقعیت زنان در جامعه چنان بالاست که در این دوره کارهای مهمی به انجام رسانده‌اند. در حالی که مغرضانی چون طباطبایی‌ها همواره توطئه‌های درباری را بدانان نسبت می‌دهند. اینهم برای تطهیر کتابی همچون شاهنامه است که زنان را ذلیل و خوار می‌خواهد و مانند اژدها در گور بودنشان را ترجیح می‌دهد. اما در راحه‌الصدور زنانی چون اینانج خاتون را داریم که نظارت بر آبادانیهای آذربایجان را بر عهده می‌گیرد. مَهْمَلْک خاتون (راوندی، ۱۳۶۶، ۱۴۰) دختر ملک‌شاه در آبادانیهای کشورش با پدر خود همکاری می‌کند و...

بزرگان ترک‌زبان و مدیران مدبر فراوانی در خدمت سلجوقیان بوده‌اند مانند: اَوْثَر، یَغَن‌بِیگ از وزرای سلطان سنجر هستند (راوندی، ۱۳۶۶، ۱۶۷ و ۴۸۲)، دیگر وزیر سلطان سنجر - ناصرالدین طاهر ابن فخرالملک است (همان، ۱۶۷)؛ فرزند نظام‌الملک هم همچنان در دربار سلجوقیان حضور دارد یعنی مویدالملک ابوبکر ابن نظام‌الملک وزیر بُرکیاریق (همان، ۱۳۹) بوده است. امور درباری مانند امیر دربار، امیر حاجب، خزانه‌دار، سوباشی و غیره در دست کاردانان ترک بوده است (همان، ۳۶۵) مانند قراقز حاجب سلطان طغرل، عزالدین حسن ابن قفچاق -والی آذربایجان (همان، ۳۵۶ الی ۳۶۰)، قفشد (همان، ۳۶۴)، امیرحاجب قوماج (همان، ۱۳۶ به بعد)، محمود آناسی‌اوغلو (همان، ۳۶۴ الی ۳۶۹) لالا قره‌تکین (همان، ۱۶۳) و ... که از خدمات و رفتارهای سنجیده‌ی این بزرگان روایات فراوانی در دیگر کتاب‌های تاریخی هم آمده است. خواندن این کتابها ما را با تاریخ درست و سانسور نشده‌ای روبرو می‌کند و دیگر فریب و تحریف نوشته‌های امثال طباطبایی‌ها را نمی‌خوریم. اینان انحطاط را بر گردن سلجوقیانی می‌نهند که آبروی فرهنگ و مدنیت ایرانند.

۹) وزیرکشی:

آقای جواد طباطبایی نظریه‌ی وزیرکشی (طباطبایی، ۱۳۸۴، ۱۷۳) را مطرح می‌کند که باید این موضوع را درست برخلاف تاریخ تلقی کرد. نمونه‌ها فراوانند. اما این حضرات با تحریف تاریخ و سوءاستفاده از عدم مطالعه مردم بهره‌های سوء برده و نظریه‌های

غلطش را بر پایه‌ی ناآگاهی مردم می‌گذارد. خواندن تاریخ، مشت این حقه‌بازان را باز می‌کند. پژوهشگران بی‌طرفی هم هستند که هوش و ذکاوت خاندان سلجوقی را در کنار مهارت جنگی‌شان بازگو می‌کنند و حکومت قدرتمند و منسجم را نتیجه‌ی این مهارت و ذکاوت می‌دانند (سعیدیان؛ یوسفی، ۱۳۹۶، ۱۲۷).

این‌ها تبلیغ می‌کنند که وزیرکشی در سلجوقیان مرسوم بوده است. برای یافتن حقیقت سری بزنیم به راحه‌الصدور صفحه ۱۱۸. آنجا می‌خوانیم که عمیدالملک به حیل‌های نظام‌الملک کشته می‌شود و عمیدالملک در آخرین لحظات زندگی رو به نظام‌الملک می‌گوید: «وزیر را بگوی که بد بدعتی و زشت قاعده‌ای در جهان آوردی به وزیر کشتن. ارجو که این سنت در حق خویشتن و اعتاب باز بینی» (البته مجتبی مینوی هم در پانویشت همین صفحه مطالب دیگری هم اضافه می‌کند که بهتر است علاقه‌مندان بخوانند و اجازه ندهند چنین رفتارهایی را به سلاطین سلجوقی بچسبانند). مجتبی مینوری و عبدالحسین زرین کوب هم از اقدامات مهم عمیدالملک دستور سبّ و لعن رافضیه و اشاعره بر منابر بوده است (مینوی، ۱۳۵۱، ۱۱۹؛ زرین کوب، ۱۳۵۳، ۱۴). بنابراین شاهان سلجوقی نبودند که علیه شیعیان دست به اقدامات خصمانه بزنند. بلکه این متوهمان امروزی هستند که برای ساختن تئوری خویش نیاز به تحریف تاریخ دارند.

سلجوقیان دوره‌ی طولانی (۱۰۳۷-۱۱۹۴م) حکومت داشتند و وزرای زیادی را به خدمت گرفته‌اند که معروفترین آنها عبارتند از: خواجه نظام‌الملک، عمیدالملک، تاج‌الملک، ابوالقاسم البوزجانی، ابوالقاسم کرمانی، احمد دهستانی، مجدالملک، فخرالملک، ضیاءالملک، شمس‌الملک، مؤیدالملک، عز‌الملک، ابوالفتح رازی و... در این میان خواجه نظام‌الملک بیشترین مدت (نزدیک ۳۰ سال) وزارت را بر عهده داشته است. البته وزیرانی هم بودند که نامشان در برخی منابع نیامده‌اند. دکتر غلامحسین سعیدیان و زهرا یوسفی در مقاله‌ای تحت عنوان «وزیران سلجوقیان بزرگ از نگاهی دیگر» ضمن آوزدن اسامی وزیران فراموش نکرده‌اند که «وزیرانی خوش بودند که هم شمشیر در دست داشتند و هم قلم را.» (سعیدیان، یوسفی، مسکویه، سال ۲، شماره ۶، صص ۱۰۱). با اینحال طباطبایی اعلام می‌کند که «شاهان ترک در بهترین حالت جز جهانگیری، هنر دیگری نمی‌داشتند و رتق و فتق امور کشور بطور کلی به وزیر داده می‌شد.» (طباطبایی، ۱۳۷۵، ۳۰). البته منتقدان بر این کتاب آنچنان توپیده‌اند که تعداد این مقالات از دو رقمی فراتر می‌رود. (حسن بیگی؛ صبوری‌فر، فصلنامه تاریخ نو، ۱۳۹۶، ۸۳-۱۰۳).

هنر و ذکاوت سلاطین ترک بوده است که وزیران را انتخاب و بر اساس تدبیر و اندیشه‌ی خود وظایفی را بر عهده‌ی آنان می‌نهادند. اداره‌ی کشور با دستور سلاطین انجام می‌گرفت. در باره‌ی وزیران سلجوقیان و رابطه‌ی آنان سخنه‌ای فراوان نوشته شده است از جمله راوندی و میرخواند رابطه‌ی عمیدالملک و خواجه نظام‌الملک را مورد مذاقه قرار داده و از دسیسه‌های آندو نسبت به هم مطالب جالبی آورده است (راوندی، ۱۳۶۲، ۱۱۷؛ میرخواند، ۱۳۳۹، ۴/۲۶۴). دسیسه‌های سیدالروّسا و ابن بهمنیار علیه خواجه

نظام الملک در نوشته‌های ابن اثیر مسطور است (ابن اثیر، ۱۷/۱۰۸). تاج‌الملک نیز از این میدان بیرون نیست. اصولاً هر کسی که به سلطان نزدیک می‌شد خواجه احساس ناامنی می‌کرد؛ بویژه سخت‌گیرهای او بر اسماعیلیه و تعقیب آنان، این گروه تندرو را جزو دشمنان سرسخت خواجه کرده بود و در نهایت آنان کمر به قتل خواجه بستند. متوهمانی چون طباطبایی‌ها دوست دارند این قتل را بر گردن سلاطین بیندازند. مطالعه‌ی این داستانها از کتابهای مذکور نشان می‌دهد که وزیرکشی را نه سلاطین ترک، بلکه وزراء فارس انجام می‌دادند.

۱۰) آزار شیعیان توسط سلجوقیان؟

نظریه‌پردازان تئوری ایرانشهری همواره تبلیغ می‌کنند که شیعیان ایرانی بودند و یا ایرانیان شیعه بودند و سلجوقیان سنی‌مذهب شیعیان را آزار می‌دادند. ولی در واقع می‌بینیم که حتا وزیرای ایرانی - فارس هم همگی سنی بوده‌اند و دشمنی خواجه نظام الملک بیشتر از هر سلطانی با شیعیان بوده است.

این‌ها تحریف را در همه‌ی زمینه‌ها پیش برده‌اند از جمله تبلیغ می‌کنند که سلاطین سلجوقی سنی مذهب یا وزیرای ترک برای محدود کردن شیعیان تلاش می‌کرده‌اند اما می‌بینیم که از نخستین وزیرای سلاجقه عمیدالملک کُندری بر مذهب حنفی تعصب داشت و شیعیان را لعن می‌کرد. خود خواجه نظام‌الملک طوسی هم که بعد از کندری وزیر شد مذهب شافعی داشت و در کتاب سیاست‌نامه، سلطان سلجوقی را به محدود کردن شیعیان پند داده است. (نظام‌الملک، ۱۳۶۲، مقدمه خواجه).

همچنین تبلیغ می‌کنند که در زمان طغرل و آلپ ارسلان هیچ یک از شیعیان نمی‌توانستند وارد مناصب حکومت شوند و تنها پس از تحقیق از نسب و مذهب فرد او را برای خدمت در نیروهای نظامی یا خدمات دیگر می‌پذیرفتند. این دروغها با بیدار شدن مردم ما آشکار می‌گردد. از جمله می‌بینیم که مجدالملک ابوالفضل قمی که شیعه بود سمت مستوفی الممالک دربار بؤرکی‌یارق سلجوقی را داشت و بسیار مورد احترام شاه بود. مجدالملک به علویان و سادات کمک مالی می‌کرد و اقداماتی برای ساخت بقعه بر قبر امام حسن (ع) در بقیع و آبادانی‌هایی در حریم انجام داد. ابن اثیر درباره او می‌نویسد که با اینکه شیعه بود؛ اما صحابه را به نیکی یاد می‌کرد و کسانی را که آنان را دشنام می‌دادند لعنت می‌کرد.

سعدالملک آوجی از دیگر شیعیان بود که در دوران محمد بن ملک‌شاه به وزارت رسید. برخی شیعیان در دستگاه سلطنت سلطان سنجر نیز عهده‌دار منصب وزارت بودند. مثلاً شرف‌الدین ابوطاهر قمی در زمان ملک‌شاه و در زمان سلطان سنجر به وزارت رسید. در زمان سلطان مسعود سلجوقی نیز انوشیروان بن خالد بن محمد کاشانی که شیعه بود به وزارت رسید. طغرل سوم از آخرین

سلاطین سلجوقی نیز از معن‌الدین کاشی شیعه مذهب در منصب وزارت استفاده کرد. بنابراین می‌بینیم که تساهل مذهبی اساس سیاست‌های سلجوقیان بوده است. البته سنی بودن آنان بابت حفظ قدرت و تأیید خلفای عباسی هم باید مد نظرمان باشد. تحریفی که بیشتر مطرح می‌شود شیعه بودن نظام‌الملک است.

۱۱) نگاهی به ادبیات دوره‌ی سلجوقی:

زبان فارسی در این دوره رواج کامل یافت و بیشتر پادشاهان سلجوقی در گسترش فرهنگ و تمدن و تشویق و ترغیب شعرا و نویسندگان فارسی‌زبان کوشش فراوان کردند. پادشاهان سلجوقی بودند که حیطه‌ی زبان فارسی را از هندوستان تا کنار دریای مدیترانه گسترش دادند. برخی از سلاطین سلجوقی، خود شعر می‌سرودند، چنان‌که ملک‌شاه سلجوقی هم اشعار فارسی حفظ داشت و هم خود به فارسی شعر می‌گفت؛ همچنین طغرل سوم از این سلسله، کیکاوهر رس از سلجوقیان روم شاعر بوده‌اند و آثاری به فارسی و ترکی دارند.

گروهی از شاعران این دوره هم‌چون امیرالشعرا معزی، ابوالعلا شروانی، انوری، خاقانی، نظامی، فلکی شروانی، بلیقانی و... در شمار استادان و پیشکسوتان بزرگ شعر و ادب فارسی قرار گرفتند و سخن‌سرایان و نویسندگان دیگری که در این دوره از پشتیبانی شاهان و وزیران سلجوقی برخوردار بودند عبارتند از: خواجه عبدالله انصاری، اسدی طوسی، ناصر خسرو، عمر خیام، سنایی و دیگران... شعر فارسی در این روزگار پیشرفت‌هایی کرد و سبک ویژه‌ای به نام سبک آذربایجانی در آن پدید آمد.

ادبیات فارسی و تورکی در این زمان اوج می‌گیرد و شاعرانی ظهور می‌کنند که از حمایت‌های سلاطین سلجوقی بهره‌مند می‌شوند. ساخت مدارس نظامیه در بغداد، بلخ، نیشابور، اصفهان و ایجاد کتابخانه‌ها و خانقاه‌ها و مدارس گوناگون از کوشش‌های فرهنگی این دوره‌است. در کنار صدها دانشمند، عالم و هنرمند از ملت‌های مختلف ایران، نویسندگان و مشاهیری مانند: امام فخر رازی، محمد غزالی، شیخ شهاب الدین سهروردی، ابوالغنائم رکن‌الدین سجاسی، شاعران بزرگی چون خاقانی، خواجه احمد فقیه تبریزی، شیخ ذاکر اسفراینی، نظامی گنجوی که همگی به دو یا سه زبان عربی، فارسی و ترکی آثاری خلق کرده‌اند. اما تا امروز به دلیل ممنوع بودن زبان ترکی امکان چاپ و نشر آثار آنها نبوده است. اگر از عالمان، طبیبان، منجمان و ریاضیدانان زمان نام ببریم زمان خواهد بُرد.

۱۲) زبان تورکی در دوره‌ی ترکان سلجوقی

زبان ترکی دوره‌ی سلجوقی نیز مورد نفرت برخی از نویسندگان واقع شده است. اما تاریخ نشان می‌دهد که زبان ترکی علاوه بر دربار در بین مردم نیز رایج بوده و هنرمندان مردمی – اوزان‌ها داستانها و اشعار حماسی و عشقی را به زبان خود روایت می‌کردند

و همراه با ساز و آواز اجرا می نمودند که نمونه های فراوانی از آن دوره به ما رسیده است؛ بویژه داستان هایی که در مورد سلاطین سلجوقی بوده است مانند امیرارسلان که داستان آلپ ارسلان و رفتن وی به روم – آناتولی و روایت دلاوری ها و عاشق شدنش به دختر امپراتور بیزانس را به نمایش می گذارد. قابل ذکر است که رمانس های ترکی رایج در ایران همچون امیرارسلان، علی بابا و چهل دزد بغداد، علاءالدین و چراغ جادو و دیگر داستانها و یا رمانسهای عشقی – حماسی بر اساس زندگی شاهان سلجوقی خلق شده اند و بدستور علاءالدین کیکاووس سلجوقی در سده ی هفتم هجری به ترکی نوشته شده اند (کریمی، ۱۴۰۰، ۷۷) و در سده ی سیزده هجری به فارسی درآمده اند.

یکی از کینه توزی های مخالفان زبان ترکی در نوشته های دروغین آنان نمود پیدا می کند و با صراحت بدین یاوه گویی ادامه می دهند؛ از جمله زبان ترکان سلجوقی را زبان منقرض شده می نامند و می نویسند:

«زبان ترکی سلجوقی یکی از گونه های منقرض شده زبان ترکی بود که در ایران تکلم می شد. این زبان، احتمالاً گویشی از زبان ترکی آذربایجانی بوده است. این زبان، زبان ترکان سلجوق بود که برای نخستین بار زبان های ترکی را به ایران و آناتولی آوردند. احتمالاً این زبان در دهه ی هزار میلادی از گروه زبان های اوغوز انشعاب یافته است.»

(Raymond G. Gordon, Jr, ed. 2005. *Ethnologue: Languages of the World*. 15th edition)

قابل ذکر است که در دوره ی سلجوقیان، بیش از ۱۵ کتاب بزرگ به نثر به زبان ترکی نوشته شده است (Bayram, 2004). (42) در حالی که تعداد دیوان اشعار شاعران ایندوره چندین برابر این رقم است.

اینان دروغ می بافند ولی مشخصات این زبان سلجوقی را بیان نمی کنند و نوشته هایشان نشان دهنده ی اینست که در علم زبان شناسی نیز حرفی برای گفتن ندارند. بررسی تاریخ ادبیات و زبان آذربایجان نشان می دهد که زبان ترکی در این سرزمین، تاریخی هزاران ساله دارد و زبان سلجوقیان نیز ترکی بوده و آثار مانده از آن دوره در دهها و صدها اثر نشانگر اینست که زبان ترکی امروز تداوم طبیعی و تحول یافته ی منطقی زبان همان دوره است و نه تنها این زبان منقرض نشده بلکه به رشد تدریجی و طبیعی خود ادامه داده است.

از دوره های خاندانان ترک، هزاران منبع موثق در دسترس می باشد؛ ولی در مورد زبان ترکی دوره ی سلجوقیان به سبب الزامات سیاسی و اجتماعی به حد لازم کار علمی نشده و نکات تاریک فراوانی در این مورد وجود دارد. از نظر روند تاریخی، زبان ترکی و نوع و نحوه ی نگارش زبان ترکی سلجوقی از اهمیت فراوانی برخوردار می باشد. طی ۱۵-۲۰ سال اخیر و اثرات مکتوبی که از

آن دوران جمع آوری و کشف شده است می‌توان روی یک سری چهارچوبهایی بحث کرد و از جهات مختلفی به لحاظ علمی به زبان ترکی دوره‌ی ترکان سلجوقی پرداخت.

زبان دوره‌ی سلجوقیان زبان اوغوزی است. فواد کؤپرولو ترکان اوغوز را پلی فرهنگی-تمدنی مابین آسیای میانی و جغرافیای آناتولی توصیف می‌کند. کؤپرولو با دلایل و استدلالهای خویش زبان نوشتار ادبی را در سده‌ی ۱۳ میلادی بعد از ادبیات شفاهی و فولکلوریک می‌داند. اما صحیح‌تر آنست که آذربایجان را در نظر بگیریم و درباره‌ی زبان تورکی در آذربایجان سخن بگوییم؛ برای اینکه ادبیات تورکی در آناتولی طی سده‌های ۱۰ الی ۱۳ میلادی از آذربایجان توسط مهاجرت صدها نویسنده و شاعر ترکی‌سرا به آن سرزمین پدید آمده است. نخستین مثنوی‌ها و دیوان اشعار ترکی در آناتولی توسط شاعران آذربایجان مانند خواجه احمد فقیه تبریزی، بهاءالدین چلبی (اخی تورک)، خواجه دهانی، و... همچنین بزرگانی از خراسان مانند الیاس بابا، بهاءالدین ولد -پدر مولوی و... از خراسان و آذربایجان (مشترکاً) سروده شدند. اما این بزرگان آغازگر ادبیات تورکی نبوده‌اند بلکه پیشتر از اینان، زبان تورکی وسیله‌ی بیان اندیشه و احساس در آذربایجان بوده است. تذکره‌ها از وجود اشعاری پراکنده در سده‌های چهارم و پنجم هجری خبر می‌دهند از جمله در آثار فلسفی ابوالحسن بهمنیار، عین القضات همدانی و دیگران اشعاری زیبا به زبان تورکی را شاهد هستیم که به سده‌های چهارم و پنجم هجری تعلق دارند. تازه شاعرانی هم هستند که تمام آثارشان به زبان تورکی در دست است مانند: آی تکین، ابوالنجم ایاز اویلاقی، حسین ایلای، تورکی کیشی ایلای، آغاجی، کاتبی و غیره. هنوز ادبیات این دوره‌ها به آناتولی نرسیده است و لذا محققین ارجمند آناتولی هنوز نمی‌توانند از این فرهنگ غنی تورکی سخن بگویند و بر اساس مستشرقین که آناتولی را بدلیل امروزش که تورکی زبان رسمی اعلان شده است مورد توجه قرار می‌دهند و به بررسی می‌نشینند؛ اینان چشم امید به سلجوقیان روم بسته‌اند تا ادبیات از آذربایجان به سرزمین آنان برسد. هرچند که معتقدیم پیشتر از اینها مردمی در آناتولی از هزاره‌های پیش به زبان تورکی سخن می‌گفته‌اند بطوری که الفبا و دامگاهای تورکی در گوشه و کنار آناتولی نیز دیده شده است.

دکتر زینب قورخماز به درستی اذعان می‌دارد: «در اینجا این نکته را نباید فراموش کرد که هر محقق بنا به منابع و امکانات علمی که در دسترس خویش دارد به موضوع نزدیک شده و می‌شود. بی‌شک تحقیقات علمی کوپرولو در مورد زبان ترکان آناتولی از نقاط قوت ایشان می‌باشد» (Korkmaz, 2013, 42). «زبان ترکی نوشتاری آناتولی در پروسه‌ای بر اساس ادبیات شفاهی بنا نهاده شده است رفته رفته رو به گسترش و ترویج و تکامل بوده است. طی ۱۵-۲۰ سال گذشته بنا به اسناد و مدارک علمی که در دسترس قرار گرفته تا حدودی می‌توان با به نقاط تاریک زبان ترکی آناتولی و نحوه‌ی پیدایش آن نگرسته و تحقیقات و نظریات علمی جدید قاطعی را مطرح ساخت.» (همانجا).

برپایی حکومت سلجوقیان از تاریخ ۱۰۷۷ در آناتولی شروع شده است؛ اما در آذربایجان امپراتوریهای گؤک تورک، خزرها و قبایلی مانند قیپچاقها، آوارها، سابیرها، حتی بلغارها و مجارها را داریم که هر یک نه تنها در تقویت زبان بومی آذربایجان اثر گذاشته‌اند بلکه آثاری نیز آفریده‌اند مانند: نامه‌های تورکی خاقانهای خزر به یوسف شاه ابن هارون در اسپانیا، نوم بیتیک، شان قیزی و غیره که امروزه این آثار عیان شده است و مورخان این آثار را متعلق به آذربایجان شمرده‌اند (Barac, 2022, 23). زبان دینی، علمی، آموزشی، روابط نوشتاری خارجی ترکان سلجوقی جغرافیای آناتولی زبان عربی بوده و زبان ادبیات و دیوان نیز فارسی و ترکی بوده است؛ دفترهای دربار سلجوقیان به زبان ترکی در کتابخانه‌های معتبر جهان از جمله در کتابخانه‌ی ملی ایران موجود است. هرچند قارامان‌اوغلو محمد بعد از بازپس‌گیری شهر قونیه در سال ۱۲۷۷م طی فرمانی که صادر کرده است دستور داده است که تمام کارهای دیوانی به زبان ترکی شده و تنها آثار به زبان ترکی نشر و ترویج گردد اما این امر در آذربایجان پیشتر از اینها ولی نه بصورت اجباری وجود داشته است.

در دوره‌ی سلجوقیان زبان ترکی در کنار زبانهای عربی و فارسی که در حوضه‌های ادبی، علمی، و دولتی جایگاهی برای خود کسب کرده بودند جایگاه مخصوص به خود داشته است. زبان مردم ترکی بوده است و روابط نوشتاری و ارتباطی بین دولت و مردم طبیعتاً به زبان ترکی بوده است. در دیگر سو یک سری از ملزومات دینی و اداری که مردم را مورد خطاب قرار می‌داده‌اند به زبان ترکی بوده است و محصولات بجای مانده از آن دوران از دلایل این ادعا می‌باشند.

زبان نوشتاری ترکی و روند ترویج ترکی‌نویسی در متون باقی مانده از سده‌ی ۱۱ شروع شده و در سده ۱۲ در آذربایجان به عنوان زبان نوشتاری حاکم بوده است. زبان نوشتاری گؤک تورکها (ترکان آسمانی)، اوغورها، قاراخانلی‌ها یکی از شاخه‌های رو به ترویج و گسترش زبان ترکی بنا به شرایط زمانی، سیاسی، مدنی، فرهنگی و بوده است و ادامه دهنده همان پروسه می‌باشد. سده‌ی ۱۲م نه تنها در خوارزم و ماوراءالنهر، بلکه در آذربایجان نیز از نظر گسترش زبان ترکی و رسم ترکی‌نویسی دوره خاص و قابل توجهی می‌باشد. در این دوره زبان ترکی دارای زیرشاخه‌های متعدد زبانی شده است. سده‌های ۱۱-۱۳ از نظر علم تورکولوژی جزو کم تحقیق شده‌ترین دوره‌ها می‌باشند و زبان ترکی نوشتاری در همان سده نیز جزو تاریک‌ترین دوره‌ها قرار دارد.

بر اساس منابع تاریخی و جغرافیایی موجود ترکان اوغوز در آسیای میانه در سده ۱۰ و در کنار سواحل سردریا و دریای آرال دولتی را به نام دولت یعقوب تشکیل داده‌اند. در سده‌های ۱۰ و ۱۱ ترکان اوغوز که قسمتی از آنها کوچ‌کننده و مهاجر و قسمتی با میراث مدنی و تاریخی قابل تامل در کنار دریای آرال سکنی گزیده‌اند. با توجه به مدارک و منابعی که از استخری، حدودالعالم، مقدسی، مسعودی، محمود کاشغری و بنا به یافته‌های تاریخی و باستان‌شناسی بسیاری از محققین از وجود کشوری

در سواحل دریای آرال و دریای سر که توسط ترکان اوغوز شکل گرفته است خبر می‌دهند. از اسامی کشور و شهرهایی که در اسناد و منابع تاریخی مرتبط با کشوری بنا نهاده شده ترکان اوغوز به چشم می‌خورد از مهمترین این نامه می‌توان به نامهای یثنی کند (شهر جدید) و سوت کند، هاآره، جه ند، سپرن (سابران، ساوران)، سوغناک، قاراناک، قارچوک (فاراب) اشاره کرد. بر طبق گفته های ادریسی، جوینی، و سیاحت نامه‌های مرتبط و بر مبنای یافته ها آرکولوژیک که در ارتباط با سده ۱۲ می‌باشند به لیست اسامی بالا نامهای زیر را نیز می‌توان افزود: بارچینلیق کند، ائشناس، جه ند، اوزکند، سیرلی تام ... از یک سو شهرهای نام برده شده و مناطق نزدیک این شهرها، مهاجرت و سکنی گزیدن در اطراف سیحون، رو در روئی با اهالی محلی ماوراءالنهر، از یک سو همسایگی قسمتی از ترکان اوغوز با قارخانلی ها، چیگیل ها، آرگو و قارلوکها، بعدها با مهاجرت به بخارا در آنجا سکنی گزیده‌اند. و قسمتی دیگر از ترکان اوغوز با گذر از رود جیحون و از راه خوارزم به خراسان کوچ کرده و در سال ۱۰۴۰ بعد از سقوط مسعود غزنوی موفق به تشکیل دولت بزرگ سلجوقی شده‌اند.

پیش از آمدن سلجوقیان، ادبیات باشکوهی در آذربایجان موجود بوده است که زبان بومی آذربایجان با زبان مهاجران آمده از آسیای مرکزی ادغام گشته و زبان اوغوزی قویتر می‌گردد. حتی کتاب دده قورقود که به احتمال بسیار زیاد ساخته و پرداخته‌ی سده‌های پیشین است دوباره نگاشته می‌شود. خوارزم، ماوراءالنهر، و زبان ترکی نوشتاری که در منطقه خراسان توسط قارخانلی‌ها ترویج می‌شد قدیمی‌تر از زبان تورکی سلجوقی می‌باشد. در آذربایجان آثاری که از ترکان پیش از سلجوقی نوشته شده‌اند روانتر از زبان بکار گرفته شده در کتاب دده قورقود می‌باشد. این امر نشانگر ادبیاتی پیچیده، غنی و گسترده در آذربایجان تلقی می‌شود. باید بر تحقیقات ادیبان ترکیه افزود که اوغوزها از هزاره‌ی پیش در کنار دیگر قبایل تورک مانند قیپچاق، آوار، خزر، هون، سابیر و... در آذربایجان حضور داشته‌اند.

وجود دیوان بزرگ به زبان تورکی از طرف جاراله زمخشری نشان می‌دهد که این زبان از سده‌های پیشتر در این سرزمین بومی بوده است. (کریمی، ۱۴۰۴، ۳۰۵-۳۱۲). محمود کاشغری در اثر گرانبهایی خویش ضمن اشاره به زبان مردم آذربایجان از تغییر و تحولات این زبان مانند تغییر آواها و مقایسه‌اش با ترکی آسیای میانه می‌نویسد:

۱ تغییر صدای حرف اول $m < B$ در کلمه، که در زبان ترکی اوغوز حرف B قرار می‌گیرد. برای مثال: بن به من (ضمیر اول شخص) تبدیل شده است بین به مین (هزار) تبدیل شده است و...

۲ محمود کاشغری در اثرش از لحاظ تغییر حروف $d < t$ به حروف و اصوات نزدیک به زبان ترکی اوغوزی را مورد استفاده قرار داده است. مانند توه که به دوه (شتر) تبدیل شده است. تاغ: داغ (کوه)؛ تیل: دیل (زبان)، تامار: دامار (رگ)، تاملق: داماق (کام)، تالوار: داوار (گوسفند)، تون: دون (دامن)، و...

۳ تبدیل حرف و صدای $v < b$ به یکدیگر: حرف صامت (w) که مابین b و f در ترکان تلفظ می‌شود به حرف و صدائی مانند v که در ترکان اوغوز صدای آشناست تبدیل می‌شود. نمونه‌ها مانند: بئرمک: وئرمک (دادن)، بار: وار (هست)، بارماق: وارماق (رسیدن)،

۴ یکی از معیارهایی که زبان ترکی آسیای میانه و زبان ترکی اوغوزی را از هم تمایز می‌کند در آواهی g/ğ خوش را بروز می‌کند. در زبان ترکی قدیم آواهی صامت g/ğ که در هجا و حرف اضافه کلماتی با بیشتر از یک هجا وجود داشته اند در سده ۱۳ در لهجه های ترکی جنوب-شمال در حال از بین رفتن و به فراموشی سپردن بوده است.

محمود کاشغری در اثر خود به فراموشی سپردن آوای g/ğ در زبان ترکی اوغوزی مثالهای زیر را آورده است:

تاویشغان: تاوشان (دووشان - خرگوش)، تامغاک: تاماق - داماق (کام) و...

کتاب دیوان لغات الترک از محمود کاشغری نمونه‌های بسیار زیبایی در این مورد آورده است و فرق زبان قاراخانی با تورکی اوغوز را نشان می‌دهد. این فرقه‌های ساده‌ای که نشان دادیم در آثار سده های ۱۱-۱۳ به عیان دیده می‌شوند. علاوه بر اسامی، فرقه‌هایی در افعال و حتی حروف اضافه نیز دیده می‌شود.

محمود کاشغری در اثر سترگ خود دیوان لغات الترک چهارچوبی از زبان ترکی اوغوزی را در سده ۱۱ ارائه می‌دهد. همانطور که از قسمتی از مواردی که مطرح شد برمی‌آید روند تاریخی زبان ترکی اوغوزی در دوره‌هایی با زبان ترکی نوشتاری قاراخانی مشترک شده و خصوصیات مشترکی را ایفا می‌کند و در برهه‌هایی کاملاً از آن جدا شده و خصوصیات بارز خویش را عریان می‌سازد.

محمود کاشغری این اثر گرانیها خویش را با سفر به مناطق و شهرها و کشورهای مختلف اقوام ترک جمع آوری و تدوین کرده است، معتقد است که در اواخر سده ۱۱ زبان نوشتاری ترکان اوغوز به زبان نوشتاری قاراخانی‌ها وابسته بوده است.

پژوهشگران آناتولی در همینجا جا مانده اند در حالی که لغت شناس بزرگ آذربایجان در سده ی هفتم هجری - جمال الدین ابن مهنا تبریزی در کتاب خویش تمام قواعد زبان تورکی رایج در آذربایجان را بیان می‌کند و در همان کتاب زبان آذربایجان را با زبان تورکی آسیای میانه مقایسه می‌کند (ابن مهنا، ۱۴۰۰، ۷۷، ۱۲۴، ۱۸۹). همین کتاب نشانگر اینست که زبان تورکی آذربایجان از سده‌های پیشین - یعنی هزاره‌های پیش رایج بوده است با اینحال تاثیر زبان تورکی سلجوقیانی که از آسیای میانه آمدند و با همزبانان خود مسحیل شدند تاثیر زبان خود را نیز نهادند. اختلاف زبان بالفرض آی تکین، عین القضاات همدانی و

دیگران با زبان اوغوزی کتاب دده قورقود همینجاست که زبان کتاب دده قورقود دقیقاً زبان اوغوزی نابی است و زبان ادبی آذربایجان سده‌ی ۱۱-۱۳ آذربایجان روانتر و شیواتر است.

مکائیل بایرام در دوره‌ی ۲۵۰ ساله‌ی سلطنت سلجوقیان روم توانسته است ۲۲۷ اثر خلق شده را تثبیت نماید که در باره‌ی زبان و ادبیات ترکی است. تنها ۱۵ اثر به زبان ترکی نوشته شده است (Bayram, 2004, 42). احمد گونش اضافه می‌کند همه‌ی این ۲۲۷ اثر را جزو ادبیات (اسکی اوغوز تورکجه‌سی) هستند (Güneş, Zeynep Korkmaz Adina Mecmuae, 2025, 41). هم‌اکنون بیش از ۵۰ اثر به زبان ترکی در کتابخانه‌های رسمی جهان مربوط به دوره‌ی مذکور شناخته شده است و بیش از ۳۰ مؤلف (از جمله شاعر، عارف و عالم) این عصر شناخته شده‌اند. در رأس این شاعران، می‌توان احمد فقیه، الیاس بابا، بهاء‌الدین چلبی (اخی تورک)، خواجه احمد دهانی، شیاد حمزه، عاشق پاشا، گلشهری و دیگران را جزو شاعران ادبیات آذربایجان نام برد. در عین حال هنوز در آذربایجان بسیاری از آثار هنوز زیر غبار فراموشی مانده‌اند.

اوزانها در این دوره به خلاقیت شفاهی خود ادامه داده‌اند و داستان‌گویی آنان در بازار و کاروانسراها گزارش شده است. آنان بیشتر در کاروانسراها برای بازرگانان و تجار و دیگر مسافران داستانها گفته و با ساز و آواز خود باعث سرگرمی آنان می‌شده‌اند و یا در میادین شهر و روستا، در مجالس جشن و شادی همچون عروسی‌ها و غیره با خلق موسیقی فولکلوریک و داستانسرایی و شعر خوانی می‌پرداختند. وجود محله‌هایی چون اوزانلار در شهرهای مختلف آذربایجان از آن جمله در شهر گنجه بیان‌کننده‌ی همین فرهنگ عامه است. این داستانها همین امروز هم توسط آشیقها روایت می‌شوند و با ساز و آواز اجرا می‌گردند.

۱۳) سبک آذربایجانی

ادبیات کلاسیک فارسی با تاریخی بیش از هزار سال و غنای بی‌مانندش، دارای سبک‌های شعری خاصی است که در طول قرن‌ها، شاعران فارسی‌گوی آفریده‌های ادبی خود را در چارچوب این سبک‌ها خلق کرده‌اند. از جمله‌ی این سبک‌ها می‌توان به سبک خراسانی، عراقی، آذربایجانی، هندی و غیره اشاره کرد که ما در اینجا به سبک آذربایجانی در ادبیات فارسی می‌پردازیم و ملاک خود را نوشته‌ها، تحقیقات ادیبان فارس، فارس‌شناسان و دواوین شاعران قرار می‌دهیم. سبک شعری از نظر ادبی، معنا و مفهوم خاص خود را دارد.

ملک‌الشعرا بهار در کتاب خود «سبک‌شناسی»، سبک را وابسته به طرز تفکر نویسنده یا گوینده تعریف کرده است. تذکره‌نویسان نیز در طول تاریخ به «طرز» و «طریقه»ی این گونه شاعران و تفاوت آنان از دیگران پی برده و با شیوه و طرز بیان آنان اشاره‌ها کرده‌اند.

ذبیح‌الله صفا نیز در تاریخ ادبیات خود این گونه شاعران را از ارکان شعر فارسی دانسته و روی آنان تاکید کرده است. شروع سبک آذربایجانی با قطران بوده و توسط دیگر شاعران آذربایجانی مانند: نظامی، خاقانی و ... مرحله‌ی تکوین و تکامل را پشت سر نهاده است (صفا، ۱۳۶۹، ج ۲، ۷۹۸). از ادیبان فارسی‌زبان که به این طرز بیان شاعران آذربایجان دقت لازم را داشته و بدان اذعان کرده‌اند می‌توان به سعید نفیسی، وحید دستگردی، دکتر شمیسا، دکتر یعقوب آژند و از مستشرقین به یان ریپکا اشاره کرد. البته ده‌ها ادیب و محقق آذربایجانی در این زمینه به پژوهش‌های علمی پرباری دست یازیده و به نتایج بسیار خوبی رسیده‌اند. یان ریپکا - ایران شناس چکسلواکی در اثر "ادبیات فارسی در زمان سلجوقیان" با صراحت کامل به «سبک آذربایجانی» پرداخته و اذعان کرده که «قفقاز و آذربایجان از جمله مناطق جالبی است که گروهی از شعرای متشابه را که دارای خصوصیات ویژه هستند در دامن خود پروراند. ولی این جنبه از ادبیات ایران در تاریخ ادبیات آن به قدر کافی مورد بحث قرارنگرفته است» (ریپکا، ۱۳۶۴، ۶۲).

آنچه در این اثر حائز اهمیت است اطلاق نام آذربایجان بر اکثر شهرهای آن سوی ارس است که با صراحت کامل نظامی گنجوی، خاقانی شروانی، و دیگر شاعران آن سوی ارس را شاعران آذربایجانی نام می‌برد. خصوصیتی را که سبک آذربایجانی نامیده می‌شود در آثار تمامی شاعران این خطه: قطران تبریزی، ابوالعلا گنجوی، خاقانی شروانی، نظامی گنجوی، فلکی شروانی، مجیرالدین بیلقانی، اثیرالدین اخسیکتی (آغ‌شی کندی: روستای سرسبز)، ظهیرالدین فاریابی، اوحدی مراغه‌ای، مولانا فضولی، صائب تبریزی و ده‌ها شاعر و سخن‌سرای بزرگ آذربایجان که آثاری به فارسی دارند مشاهده می‌کنند.

دکتر سیروس شمیسا نیز در عین اشاره‌ی صریح به سبک آذربایجانی، مشخصات این سرباک در فصل سوم کتاب «سبک شناسی شعر» (شمیسا، ۱۳۸۲، ۱۴۲) به این موضوع می‌پردازد. ملک الشعرای بهار نیز در جلد دوم «سبک شناسی» (بهار، ۱۳۸۲، ۶) و دکتر شمیسا، حمله و تعریض به شاهنامه‌ها و اخبار ملوک عجم و رسوم ایرانی را امری رایج می‌شمارند. حتی در دیوان شاعران بزرگی مانند عنصری، فرخی و امیر معزی نشان می‌دهد که مستقیماً داستانهای شاهنامه را دروغ دانسته، و کار فردوسی را فریب و نیرنگ می‌شمارند (شمیسا، ۱۳۸۲، ۹۸).

دکتر شمیسا که از صفحه ۱۴۲ به بعد به بررسی سبک آذربایجانی پرداخته، می‌نویسد: «سبک آذربایجانی، سبک شاعران حوزه‌ی شمال غربی ایران یعنی آذربایجان است. رئیس این حوزه‌ی ادبی ابوالعلا گنجوی بود و شاعران معروف آن عبارتند از مجیرالدین بیلقانی، فلکی شروانی، خاقانی و نظامی گنجوی» (ص ۱۴۲). ایشان مختصات این سبک اشاره می‌کنند: ف «اضل نمایی، ورود علوم مختلف، رسوم مسیحیت، فولکلور، عقاید عامیانه، طب و نجوم؛ همچنین تبدیل لحن حماسی به مفاخره و هجو دیگران» (همان، ۱۴۳).

ریپکا و شمیسا از دیگر مختصات سبک آذربایجانی به چند مورد اشاره می‌کنند:

وفور لغات و اصطلاحات عربی

وفور ترکیبات نو (بویژه ترکیبات برگرفته از ترکی)

فقدان برخی از لغات کهن خراسانی (به دلیل اینکه بسیاری از شاعرات سبک آذربایجانی اصلا فارسی بلد نبودند)

کاسته شدن روشنی و سادگی و روانی زبان و حرکت به سوی دشواری

ورود لغات بیشمار ترکی

و از نظر فکری، ایشان معتقدند که این سبک چند مشخصه را نیز دارد که از آن جمله:

- اشاره به علوم مختلف مثل نجوم، طب، تفسیر و فقه

- اشاره به ضرب‌المثل‌های عربی و ترکی

- اشاره به مسائل کلامی مانند نزاع معتزله و اشعریان

- مخالفت با فلسفه‌ی یونانی

- مخالفت با تاریخ پیش از اسلام و شاهان عجم و طعن به شاهنامه‌ها

- شکایت از زمانه

یان ریپکا معتقد است شعر این منطقه - آذربایجان - نشانگر فرهنگ وسیع آن است. طرز بیان، واژگان و دستور زبان آنان ویژگی‌هایی است که در سایر شعرای ایران دیده نمی‌شود. ایشان اضافه می‌کنند: «همه تحولات شعری این سبک از یک اصل و ریشه مایه گرفته است و پس از آن، تحت تاثیر شرایط محلی و خاصه ویژگی‌های مناطق غیر فارسی قرار گرفته است» (یان ریپکا، همان).

فرم - فرم شعری مطرح در این زمان و سبک، بیشتر قصیده و در مرحله‌ی دوم رمان‌های حماسی (مثنوی) ملهم از داستان‌های فولکلوریک آذربایجان است. اوج قصیده در ادبیات فارسی را در اشعار خاقانی و قطران شاهدیم و سپس مثنوی را در رمان‌های زیبای نظامی می‌بینیم.

دست کشیدن از کهنه‌گرایی و استفاده از تکنیک پیچیده‌تر را اکثر ادیبان اشاره کرده‌اند. یان ریپکا نشانه‌ی عمده‌ی این شیوه را استفاده از فولکلور محلی دانسته است. این امر از یک سو می‌تواند باعث پیچیدگی شعر و از سوی دیگر تنوع شعر باشد.

روح مبارزه در این سبک – اکثر شاعران آذربایجان در این مقطع زمانی و پیوند یافته با این سبک ادبی، شاعرانی هستند که زندان کشیده‌اند هرچند که در اوایل حتی جزو شاعران مداح بوده‌اند.

از ویژگی‌های بارز سبک آذربایجانی در شعر فارسی وابستگی عمیق شاعران به آذربایجان بوده است. بازتابی از ایران‌پرستی فردوسی و یا دیگر شاعران فارس را نمی‌توان در اشعار هیچ یک از شاعران سبک آذربایجانی یافت. بلکه به جای آن عشق به سرزمین مادری را بوفور می‌توان در آثار شاعران آذربایجان یافت.

تک مذهبی نبودن شاعران سبک آذربایجانی نیز از ویژگی‌های این طرز و طریق شمرده می‌شود. در کنار اسلام، می‌توان نشانه‌های شمنیزم ترکی، زردشتی‌گری، مسیحیت و آزادی همه‌ی دین‌ها را دید. به طوری که یان ریپکا معتقد است این سبک با این ویژگی‌هایش نمی‌توانست در جای دیگری جز آذربایجان به وجود آید. (همان، ۱۳۸۲، ۶۴)

بازتاب غنای فرهنگ بومی اصلی است که بیشتر ادیبان پژوهشگر در این ساحه بدان اذعان کرده‌اند. ورود صدها واژه‌ی ترکی، صدها ضرب‌المثل ترکی و هزارن اصطلاح محلی نیز از اصول این سبک ادبی است.

انسانگرایی ناب و لطیف و آرمان‌های عالی انسانی را از دیگر مشخصات سبک آذربایجانی شمرده‌اند. بی‌تردید می‌توان عالی‌ترین روحیات انساندوستی را در سمبولیسم عرفانی نظامی مشاهده کرد.

ارزش زن در آثار این شاعران در حدی است که به هیچ عنوانی در آثار شاعران دیگر نیافته‌ایم.

سبک آذربایجانی، مختص شاعران ترک‌زبان و آذربایجانی‌الاصلی است که در این مقطع تاریخی بنابر شرایط تاریخی، آثار خود را علاوه بر زبان مادریشان به زبان فارسی هم سروده‌اند و برخی حتی تمامی آثارشان را به فارسی آفریده‌اند.

از بزرگان این دوره که آثار و اشعار زیبایی به زبان ترکی آفریده‌اند می‌توان نام برد:

حکیم ابومنصور قطران تبریزی از شاعران بزرگ آذربایجان و شاید نخستین شاعر پارسی‌گوی این دیار می‌باشد که در قرن پنجم هجری می‌زیسته است. قطران بنا به گفته‌ی ناصر خسرو، «زبان فارسی نیکو نمی‌دانست» (ناصر خسرو، ۱۳۴۱، ۱۱۱). «نخستین کسی است که در آذربایجان به پارسی آغاز سخنوری کرده و مقتدای شاعران آذربایجان گردیده است» (قطران، ۱۳۶۱، ۱۹) و

حاج خلیفه این تلاش فراگیری زبان پارسی از طرف قطران را به نوشته‌ی اثری به نام « تفاسیر مخالفه‌الفرس » (صفا، ۱۳۶۹، ۲، ۷۵۶) کامل کرده است.

آنچه از مجموع این نوشته‌ها می‌توان فهمید اینست که زبان قطران فارسی نبوده است و گرنه چگونه ممکن بود که اشعار دقیقی را نتواند بخواند و معنی لغاتش را نداند؟ معلوم می‌گردد زبان مردم آذربایجان و زبان قطران نیز ترکی بوده است و حتی به گفته‌ی نظامی گنجوی زبان فارسی تازه به آذربایجان می‌رسید و نظامی فارسی را عروس تازه رسیده تعریف می‌کند.

سیدحسن تقی‌زاده در مقدمه دیوان قطران می‌نویسد: «این دو شاعر [ناصر خسرو و قطران] در سال ۴۳۸ در تبریز با هم ملاقات کردند آنان ظاهراً زبان همدیگر بخوبی نمی‌دانستند. قطران برای شاعران دیار خویش پنجره‌ای به سوی شعر دری گشوده است» (قطران، ۱۳۶۱، ۸)

تردیدی نیست که زبان مادری قطران ترکی بوده است، اما در ادبیات فارسی توانمندی خاصی نشان داده و در همان ادبیات نیز توانسته است هویت ملی خود را بروز دهد و از فرهنگ خودی گنجینه‌هایی را به زبان فارسی برگرداند (بیگدلی، وارلیق، ۱۳۷۴). ممدوحان وی در آذربایجان بودند: در نخجوان، در طارم، زنجان، در تفلیس و...؛ در مدحیه‌های خود حاکمان را بخاطر ترک بودنشان مدح کرده است:

به حد و قد تو ای شهره ترک کاشغری

خجل شدند گل سرخ سرو غاتفری.

و حاکم گنجه ابولخلیل جعفر را بخاطر ترک بودن مردم منطقه به شکرگزاری می‌خواند و می‌گوید: «باز فردا نعمت ترکان ترا گردد مدام».

در دیوان قطران، به سادگی می‌توان رد پای ادبیات ترکی آذربایجان را یافت. قطران ترکی می‌اندیشید، ولی فارسی می‌نوشت. به همین خاطر به راحتی ترکیبات و اصطلاحات ترکی، طرز بیان ترکی در اشعار او راه یافته است. واژگان ترکی بسیاری در دیوان قطران به کار رفته است که کاملاً استثنایی است، از آن جمله در یک قصیده که برای مدح ابونصر مملان سروده است حتی قافیه‌های ترکی مانند داغ، جناغ، تاغ، ایاغ، قوناغ و غیره را به کار برده است. اگر بخواهیم واژگان ترکی دیوان قطران را گردآوری کنیم بالغ بر صدها لغت خواهد شد (ریپکا، ۱۳۶۴، ۳۵).

اخی فرج زنجانی تشکیلات «اخی» را بنیان نهاد. طریقت اخی، وحدت برادری در مبارزه علیه تضادها و بحرانهای فتودالی نه تنها تکیه گاه معنوی - ایدئولوژیکی زحمتکشان بوده و در مناطق مختلف قیامهای آشکاری را علیه بیعدالتیها رهبری می کرد. در خانقاه شیخپیوسته جماعتی از فضلا و عباد و زهاد اعتکاف کرده و به عبادت اشتغال داشتند، خانقاه شیخ محل ورود و منزلگاه علماء و فضلا و عرفای اطراف و اکناف عالم بود که در هنگام سیر و سلوک و ریاضت وارد شهر زنجان می شدند و در خانقاه او منزل میکردند. عبدالرحمن جامی در کتاب نفحات الانس: مینویسد، شیخ اخی فرج در دامنه کوه معروف به «چله خانه» که در شمال زنجان به اعتکاف می نشست. وی در سال ۴۵۷ هجری وفات کرد.

ابوالمعالی عبدالله این محمد ابن علی میانجی با لقب **عین القضاة همدانی** (۴۹۲-۵۲۵) عارف و فیلسوف آذربایجانی است که در عمر کوتاه خود اندیشه های والایی را بیان داشته و نهایتاً به جرم همین افکار اعدام شده است. اما در طول ۹۰۰ سال گذشته همین اندیشه هایش در سرتاسر جهان طرفداران بیشماری را جلب کرده است. او ۳۳ سالگی جان شیرینش را فدای اندیشه هایش کرده است. جد او ابوالحسن همدانی نیز کشته ی راه اندیشه اش شد و پدرش خواجه علی همدانی قاضی القضاة همدان بود. عین القضاة هنوز جوانی بیش نبود که قلم بدست گرفت و نتیجه ی تحصیلات و یافته های عرفانی - فلسفی اش را عرضه داشت و احترام اندیشمندان زمان را بدست آورد. نخستین اثرش را در ۲۱ سالگی نوشت.

عین القضاة نابغه ی سه زبانه است و بیشتر آثارش را به عربی نوشته است اما در میان نوشته هایش ابیات و سخنانی به ترکی نیز وارد کرده است. محمدصادق محمد الکرباسی در اثر دیره المعارف الحسینیة و بخش اول آن با نام (دیوان الشعرالترکی) در باره ی عین القضاة می نویسد: «لم ينشر ديوان في اللغة التركية رغم انه منهم». (۲۰۱۵، ۲۸). در جمهوری آذربایجان پروفیسور ذاکر ممدووف (۲۰۰۳-۱۹۳۶م) به بررسی اندیشه های فیلسوفانه ی عین القضاة پرداخته و آثار او را بدقت مورد پژوهش های علمی قرار داده است (Məmmədov, 1978, 67). و اشعار تورکی او را مورد بررسی قرار داده است (Məmmədov, 1994, 89).

نظامی گنجوی از شاعران اندیشمند آذربایجان است که بیشتر آثارش به زبان فارسی است و در عین حال دیوانی به زبان تورکی هم دارد. نسخه های خطی چندی از دیوان تورکی نظامی گنجوی در کشورهای مختلف بدست آمده است که در سال ۱۳۸۲ براساس نسخه ی خطی کتابخانه دارالکتب خدیویه قاهره (مصر) با بررسی و تدقیق تعدادی از نظامی شناسان در تهران چاپ و منتشر گردید. امروز نسخه ی خطی دوم در شهر قم در کتابخانه ی آیتاله گلپایگانی به شماره ۱۵/۹۱۸ بدست آمده است و بیش از ۲۰۰۰ بیت اشعار ترکی اوست (کریمی، ۱۳۹۹، مقدمه). نسخه های دیگری در مسکو و پاریس گزارش شده است.

نظامی گنجوی یکی از برجسته‌ترین، بزرگترین و جاودانه‌ترین چهره‌ها نه تنها در ادبیات آذربایجان، بلکه در ادبیات مشرق زمین است. عمق تفکر، عشق او به مردم و انسانیت، احترام او نسبت به زنان، همچنین طرح آرمانشهر یا یک جامعه‌ی ایده‌آل، نمادی جاودانه از تعهد او به سعادت بشری است. همه حق دارند چنین شخصیت برجسته‌ای را از آن خود بشناسند. اگر فارسی‌ها این شخصیت والا را به خود ببندند، هیچ مشکلی نیست. مردم آذربایجان نیز حق دارند که این شاعر بزرگ را در آغوش بگیرند و به او افتخار کنند. اندیشه‌های او، راه سعادت را نه تنها به روی یک ملت، بلکه برای همه‌ی بشریت، نشان داده و برای سرافرازی همه‌ی مردم تلاش کرده است.

نظامی‌شناس بزرگ ایران – آقای دکتر برات زنجانی هم که بیش از سی سال بر روی آثار نظامی کار کرده و نزدیک به چهل سال نظامی را در دانشگاه تهران و دیگر دانشگاه‌های ایران تدریس کرده است در آخرین ویراستاری کتابش با نام "قصاید و غزلیات نظامی گنجوی"، شش غزل ترکی و دو قصیده‌ی ترکی نظامی را نیز جزو همین کتاب وارد کرده و با دلایل علمی – ادبی خویش اصالت این اشعار را تأیید کرده‌اند.

یان ریپکا، نظامی را بزرگترین شاعر مشرق‌زمین می‌داند و سعید نفیسی، نظامی را برتر از سعدی و حافظ، مولوی و فردوسی میدانند و ضمن برشمردن کسانی که در طول تاریخ بدین نحو اندیشیده‌اند خود نیز می‌گویند که اگر حافظ و سعدی و مولوی را پیامبران شعر فارسی بدانیم نظامی را باید خدای شعر فارسی خواند. (نفیسی، ۱۳۱۹، ۷۶).

وی در تمام آثارش: مخزن‌الاسرار، خسرو-شیرین، لیلی و مجنون، هفت پیکر، اسکندرنامه (که با دو دیدگاه نوشته شده است: شرفنامه و اقبال‌نامه)، بارها به زبان ترکی اشاره کرده و می‌داند که زبان او مورد تأیید دربار نیست، لذا چنین اعتراض می‌کند: ترکی‌ام را در این حبش نخرند / لاجرم دوغبای خوش نخورند (کلیات، ۱۳۶۲، ص ۳۴۳).
او به صراحت تمام از ترک بودن خود نیز سخن می‌راند و می‌گوید:

پدر بر پدر مرا ترک بود / که هر یک به نیرو یکی گرگ بود (کلیات دیوان نظامی، دکتر معین‌فر، ص ۸۷).

نظامی در داستانهای خرد و کلان با آوردن حکایاتی از شاهان و سلاطین به بیان زیباییهای عدل و پلشتی‌های ستم می‌پردازد و نتایج را زیبایی تمام نیز بیان می‌کند. "حکایت نوشیروان با وزیر خود"، "سلطان سنجر و پیرزن" از جمله‌ی این حکایتهاست. در این داستان چنین گفته می‌شود:

دولت ترکان که بلندی گرفت

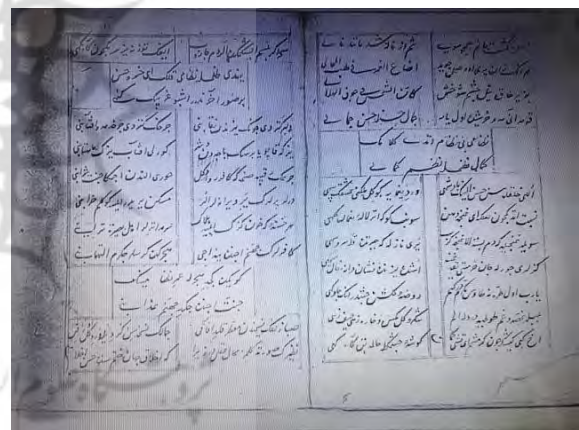
مملکت از داد پسندی گرفت.

چونکه تو بیدادگری پروری

ترک نه‌ای، هندوی غارتگری.

نظامی هنر شاعری را ابتدا با غزل و قصیده آغاز کرده و در ۴۰ سالگی - یعنی با رسیدن به دوران پختگی به مثنوی سرایی شروع کرده و اصول فیلسوفانه‌اش را در طرح آرمانشهر ترکانه‌اش ریخته است. منابع الهام نظامی عبارتند از: دین اسلام و احکام آن، فرهنگ مردم آذربایجان، مدینه‌ی فاضله از فارابی، قوتادغو بلیک از خاص حاجب، داستان شان‌قیزی-اثری از سده‌ی سوم هجری^۲، کتاب دده قورقود، طریقت اخیگری - اخوت و...

وی به تمام آرای فیلسوفان یونان اشراف کامل دارد و بویژه در اسکندرنامه به نظران آنان اشارات فراوانی کرده است. پس برای طرح آرمانشهر خود، با آرای اندیشمندان جهان از چین و هند و ایران و توران توجه کامل دارد.

خاقانی شروانی (۵۱۵-۵۹۵) هم بیش از ۳۰ شعر ملمع و غزلیات کامل ترکی دارد که توسط دکتر برات زنجان‌ی در کلیات دیوان خاقانی در دانشگاه تهران چاپ شده است (زنجان‌ی، ۱۳۹۲، ۲۸). در دیوان خاقانی صدها لغت ترکی دارای محتوای تاریخی وجود

^۲ "شان‌قیزی داستانی" کتاب بزرگی است که بسال ۲۴۱ قمری، یعنی ۱۲۰۰ سال پیش توسط میکائیل باشتو در آذربایجان به زبان ترکی نوشته شده است. متن اصلی این کتاب امروز در دست است. جالب است بدانیم که نظامی گنجوی از این اثر زیبا، بهره‌ها برده و در تصویر سیمای قهرمانانش، بویژه سیمای زنان الهام گرفته است و چه زیباست آنجا که همسر محبوبش آفاق، روایتگر این داستان حماسی و عشقی است. برخی از ابیات و قطعات این اثر در کتاب دیوان لغات التورک محمود کاشغری هم آمده است. نویسنده‌ی این اثر، میکائیل باشتو (۲۱۳ - ۳۱۵ قمری) شاعر هویت بلغاری - آذربایجانی دارد (Toğrul, 2004, 17). شخصیت‌های این حماسه در آثار نظامی ظاهر میشوند. (Baştu, 1991, 23).

دارد که وارد زبان فارسی کرده است مانند: خان، آق، قره، خاقان، وشاق، آلب، تنگری، سنقر، پرچم، بیرق، سو، اکمک، قلندر، تتق، منجوق، بیدق، سن، یلواج، تگین، آلب، طغرا، طغان، ارسلان، خزر، بلغار، قیچاق، اتاق، خانه، و صدها واژه‌ی دیگر.

در شعر او وطن‌پرستی به مفهوم ایران پرستی وجود ندارد، بلکه او جهان وطنی را به جای وطن‌پرستی نهاده است. در دیوان او، آرمان‌های ملی‌اش در تبریز نهفته است. او، شروان را به جای مادر نشانده و تبریز را به عنوان پدر می‌پسندد و چون از مادر رنجیده خاطر گشته از آغوش مادر به آغوش پدر پناه می‌آورد و در تبریز سکنی گزیده و در آنجا آرام می‌گیرد.

سعید نفیسی با صراحت از اینکه شاعران سده‌های ۵ و ۶ آذربایجان ترک زبان بودند می‌نویسد:

«این نکته مسلم است که زبان شعر فارسی زبان طبیعی و رایج مغرب ایران مخصوصاً آذربایجان و اران نبوده و زبان مشرق بوده است که از راه ادبیات وارد این سرزمین شده است. شعر دری در آذربایجان از قرن پنجم و زمان اسدی و قطران آغاز شده و در قرن ششم در زمان ابوالعلاء گنجوی و خاقانی و نظامی و فلکی و قوامی و مجیرالدین بیلقانی که بزرگترین سرایندگان این سرزمین در این دوره اند به اوج بلندی خود رسیده است.

ناچار شاعران بزرگ آذربایجان زبان دری را از مادر خود نمی‌آموخته و از آموزگار درمی‌یافته‌اند و اینکه گاهی در آثار ایشان مخصوصاً در شعر خاقانی و نظامی ترکیبات و تلفیقات و تعبیراتی دیده می‌شود که در عرف شاعران خراسان و عراق یعنی جایی که زبان دری زبان طبیعی بوده است دیده نمی‌شود جزین دلیل دیگری ندارد» (نفیسی، ۱۳۱۹، ۱۳۵ و ۱۳۶).

خواجه احمد فقیه اسبوسی (۵۲۳-۵۶۱۸ه) سه مثنوی ترکی و یک دیوان غزلیات دارد. آثارش عبارتند از: چرخ نامه، فقرنامه، اوصاف مساجد شریفه و دیوان غزلیات.

اسفراینلی شیخ عزالدین حسن اوغلو - هرچند سال تولد این شاعر بزرگ را نمی‌دانیم اما می‌دانیم بیش از صد سال عمر کرده و مرگ وی در سال ۶۵۸ رخ داده است. سا سالهای اخیر تنها ۴ غزل ترکی از او در دست بود؛ اما در دهه‌ی گذشته دست نویسی با بیش از ۴۰ غزل حسن اوغلو نظرها را به خود جلب کرد تا اینکه مثنوی بزرگی با ۱۲۳۸۰ بیت با نام سیره‌النبی از فنلاند کشف گردید و نشان داد که ادبیات ترکی دارای گنجینه‌های شناخته نشده‌ی فراوانی است (Altayli, 2019, 650). در سال ۲۰۱۰ بود که الحان شمشک از یک مجموعه دار کتابهای خطی در فنلاند مثنوی با نام سیره‌النبی را خریده و به ترکیه برد. این اثر امروز با شماره ۷۶۶، ۲۵۵۴/۱۵ در کتابخانه‌ی فرهنگستان زبان ترکی تورکیه نگهداری می‌شود.

۱۴) تصوف ترکی از خراسان تا آناتولی

هم زمان با گسترش دامنه نفوذ فکری و اندیشگی تصوف، شاهد گسترش نحله‌های صوفیه در آذربایجان و ظهور چهره‌های اصیل تصوف در این منطقه هستیم. نخستین صوفیان تبریز که از سده‌های سوم شروع می‌گردد، در مبانی و اصول عمدتاً به مکتب خراسان توجه کرده‌اند. شیخ ابواسحاق ابراهیم بن یحیی جوینانی، نخستین چهره مکتب عرفان آذربایجان، از شاگردان بایزید بسطامی بود که تصوف به وسیله او به آذربایجان راه گشود. از دیگر چهره‌های تصوف آذربایجان در این دوره، ابونصر شروانی از مریدان ابوسعید ابی‌الخیر است که او را باید واسطه انتقال مشرب خراسان به شروان در آذربایجان دانست. آذربایجان، در مقطعی پذیرای عارفان خراسان بود. نمی‌شود به فیلسوفان برخاسته از آذربایجان توجهی نکرد. از زمره‌ی نخستین فیلسوفان اسلامی در آذربایجان باید از بهمنیار نام برد. در عین حال طریقت‌های متصوفانه مانند سهروردیه، ابهریه، در سده‌های نخست و ادامه‌ی این حرکت عظیم در سده‌های ششم تا هشتم و بویژه حروفیه بی‌توجه بود؟ مگر می‌شود از شهاب‌الدین سهروردی، نام نبرد؟

تصوف در دنیای ترکان با نام خواجه احمد یسوی گره خورده است. دهها طریقت صوفیانه هم از مکتب ایشان منشعب شده و صدها عالم و متصوف که دارای آثار علمی - دینی و ادبی هم هستند از آنان به سه زبان و البته بیشتر به زبان تورکی در دست داریم. اما باید عرض کنم که تصوف قبل از ایشان در آذربایجان جریان داشته است. ضمناً باید عرض کنم که تصوف سه منطقه ترک‌نشین: خراسان، آذربایجان و آناتولی کاملاً در هم تنیده شده و بزرگان تصوف این سه منطقه باهم مراوده‌های علمی - ادبی داشته‌اند. شیخ ابواسحاق جوینانی به‌عنوان نخستین چهره‌ی برجسته‌ی عرفان تبریز است که از مریدان و شاگردان نزدیک بایزید بسطامی بوده و روزگاری را هم در خراسان گذرانیده است. کامل‌ترین روایت در رابطه با جوینانی و بایزید در کتاب «**روضات الجنات و جنات الجنان**» از حافظ حسین کربلایی (متوفی ۹۹۷) ثبت شده است (کربلایی، ۱۳۴۴، ۲۴۱). جوینانی ظاهراً پس از زلزله‌ی سهمگینی که در سال ۲۴۴ در تبریز روی داده، به تبریز بازگشته و به تربیت طالبان و سالکان مشغول می‌شود.

بابا الیاس در سده‌ی ششم و اوایل سده‌ی هفتم رساله‌ای منظوم به زبان ترکی دارد و اشعار دیگری هم در مولودیه و فلسفه دارد. الیاس بابا از عارفان و شاعران بزرگی است که از خراسان برخاسته و اشعار ارزشمندی به زبان ترکی آذربایجانی تقدیم بشریت کرده است. وی در نیمه‌ی دوم سده‌ی ششم هجری چشم به جهان گشوده و بسال ۶۴۶ رخ در خاک کشیده است. اثری از وی به زبان ترکی در دست است که تنها ۱۴۱ بیت آن بدست ما رسیده است (م. کریمی، ۱۳۹۷، ۴۵). آنچه در تذکرها در باره‌ی زندگی و رفتارهای صوفیانه‌ی وی نوشته‌اند بیشتر به افسانه می‌ماند. لیاس بابا رهبری طریقت بابائیه را بر عهده داشته است. تذکره‌ها چنین وانمود کرده‌اند که طرفداران طریقت بابائیه کردم فقیر و نادار بوده، در حالیکه طریقت مولویه را عده‌ای مرفه و

بی‌درد تشکیل داده‌اند. زندگی الیاس بابا در تاریخ ابن بی‌بی منعکس شده است^۳ (Ocak, 1385, 161). او اهل تقوا و پرهیزگاری بوده است (Iz, 1985, 28).

اسحاق بابا – هم منقبه‌ای دارد و هم اشعار فلسفی که البته مدتها زندان کشید و در نهایت جان در راه اندیشه‌هایش گذاشت.

عاشیق پاشا (۶۵۰ – ۷۱۱) – غریب‌نامه‌ی او با بیش از ۱۲۰۰۰ بیت – مثنوی معنوی ترکی نام داده‌اند. عاشق پاشا نیز از جمله‌ی شاعرانی است که از خراسان آمده و در تبریز سکنی گزیده و به آناتولی رفته است. امروز از خانواده‌ی وی نشانه‌هایی در تبریز موجود است از جمله قبر فرزند وی یعقوب در خسروشهر زیارتگاه طرفداران اوست. عاشق پاشا با اندیشه‌ها و طرفداری از طریقت بابائیه متحمل سالها زندان در آناتولی شده و در سال ۷۱۰ از زندان آزاد گشته و یک سال بعد فوت کرده است. اما وی با مثنوی بزرگی چون غریب‌نامه جاودانه گشته است. غریب‌نامه را در ادبیات ترکی با مثنوی معنوی مولوی مقایسه می‌کنند. (م. کریمی، ۱۳۹۷، ۴۸).

نام عاشق پاشا، از آنجایی اخذ شده است که بزرگترین فرزند خانواده بوده و نام باش آقا به او داده‌اند که بتدریج به پاشا تبدیل شده است. آثار دیگر او عبارتند از: «فقرنامه»، «وصف حال»، «حیکایه و رساله کیمیا»، «رساله فی بیان السماع» و «دیوان غزلیات» (شامل ۶۷ غزل، و نظیره‌های فراوان بر شاعران پیش از خود است (Sirri Levend, 2004, 297-329).

شیخ احمد ذاکر گورپانی – استاد حسن اوغلو که امروز مقبره‌اش در نزدیکی شهر اسفراین موجود است و اخیراً دیوان ترکی وی توسط دکتر سیف‌الدین آلتایلی کشف و منتشر شده است. / کبرویه و ...

خواجه علی خوارزمی

خواجه علی خوارزمی با اثر یوسف و زلیخا یا قصه‌ی یوسف که در فرم چارپاره‌های تورکی سروده است یکی از بزرگترین شاعران شناخته می‌شود. وی با این اثر خود جایگاه والایی در ادبیات ترکی دارد زیرا فرم‌های شعر ترکی را وارد ادبیات کلاسیک کرده است. سال اتمام این اثر ۶۰۹ هجری است و معاصر نظامی گنجوی محسوب می‌گردد (کریمی، ۱۳۷۵، ۸).

ابوالغنائیم رکن الدین سجاسی صوفی شده‌ی ششم و مرشد شمس تبریزی و نائب قطب‌الدین اهری (متوفی ۵۷۷ق)، اشعاری به زبان ترکی از این بزرگوار در دست داریم.

شیخ شهاب‌الدین سهروردی (۵۵۱ - ۵۸۷ ق) دانشمند و فیلسوفی که اشعاری به زبان ترکی هم دارد. او جزو نوابغ سه زبانه‌ی آذربایجان است (کریمی، ۱۳۸۴، ۱، ۴۵۵).

خواجه احمد دهانی - دیوان غزلیاتش مشهور است و یک مثنوی بزرگ تحت عنوان شاهنشاہ نامه سلجوقی دارد (دهانی، ۱۴۰۴، مقدمه). او، شاعری از خطه‌ی خراسان است که یک بار تحت امنیت کشور سلجوقیان از خراسان بسوی آناتولی رفته و بعدها در امنیت سلجوقیان روم، آرزوی برگشت از آناتولی به خراسان را دارد. به همین خاطر از سلطان روم درخواست می‌کند تا اجازه دهد به وطن خویش برگردد. دهانی علاوه بر هنر شاعری، منجم، طبیب و ریاضی دان نیز هست. دیوان غزلیات ترکی او امروز در دست است.

ورود صدها لغت ترکی در فارسی که واژگان اساسی فارسی هستند و شاید بدون این واژگان فارسی را نتوان صحبت کرد مانند: آقا، خان، خانه، خانم، بانو، کمک، اوتاق، سو، اکمک، یتاق، یزک، یغما، وشاق، قوناق، چاپار، الاغ، قلاووز، خیلناش، خواجه تاش، الغ، ایل، ییل، چپاول، یورش، یورت، ترخان، بیلک، کوچ، یرلیغ، تمغا، خان، خانم، خانه، آقا، اروغ، ایقان، اویناق، اوتاق، اوتراق، سوغات، قرق، یاغی، اولوس، نوکر، چریک، قشون، بخشی، قشلاق، ییلاق، پرچم، سنجاق، ایلخان، آتابیگ، بیگ، بریک، جلگه، یورت، آش، پلو، چلو، قیمه، قورمه، دولمه، قاشق × بشقاب، قابلمه، ساری، یاغی، یورش، یغما، کوچ، چریک، قشون، و... در اواخر سلجوقیان تمامی لقب‌ها از عربی به ترکی برمی‌گردد و زبان ترکی زبان عام بشمار می‌آید.

حدود صد و اندی سال پیش میدان برای ورود استعمار مهیا گردید و ماسونهای اروپایی راه به دربار و میان مردم باز کردند. ۷ ماسون انگلیسی (سِر جان ملکم / سِر ویلیام جونز / سِر رونالد نیکولسون / سِر هنری راولینسون / سِر ادوارد بارون / سِر توماس والکر آرنولد / سِر ادوارد دنیس راس) راه را برای تحریف تاریخ، همچنین جعل تاریخی ساختگی و مهیای آن برای سلسله پهلوی گشودند. (رائین، ۱۳۵۷، ج ۱، ۱۵). فروغی و دستیاران او بنای این تحریف و جعل را گذاشتند و مهمترین وظیفه‌ی آنان گرفتن حکومت از دست ترکان بود و تئوری و پیشنهادهای آنان کار تا جایی رساند که محمود افشار علناً مخالفت خود را با ۵ دقیقه آموزش زبان ترکی اعلان کرد (افشار، ۱۳۹۷، ۱، ۹۲) و فرزندش ایرج افشار رهنمودی چنین داد که در کتابهای مدارس ترکان را مهاجم، مهاجر و وحشی بشناسانند (ایرج افشار، ۱۳۹۷، ۱، ۳۱۲). برای اینکار بهتر دانستند که کسانی را از میان آذربایجانیان انتخاب و این وظیفه را بر گردن آنان بنهند. چنین شد که احمد کسروی ها و اعیان و اذناشان به میدان آمدند.

پیشتازان ملی‌گرایی افراطی فارسی به مدد عوامل انگلیس و دنباله‌های آنان: محمدعلی فروغی، عارف قزوینی، حسین کاظم‌زاده (ایران‌شهر)، سیداحمد کسروی، محمدعلی جمال‌زاده، عباس اقبال آشتیانی محمدخان قزوینی، ملک الشعرا بهار، صادق رضازاده شفق، رشید یاسمی، مشفق کاظمی، و ... تبیین و تئوریزه شد. تابعین و دنبال‌هایی چون: محمود افشار یزدی، محمد مقدم،

پرویز ناتل خانلری، یحیی ماهیارنواپی، ذبیح‌الله بهروز، ذبیح‌الله صفا، عبدالحسین زرین‌کوب، ابراهیم پورداود، منوچهر مرتضوی، صادق هدایت، عبدالعلی کارنگ، محمدرضا شعار، سعید نفیسی، مجتبی مینوی، ایرج افشار و جمعی دیگر را داشتند که چراغ شووینیسیم برافروخته شده از جانب نسل های اول و دوم را فروزان نگه داشتند و شووینیسیم فارسی گرا و ترکی ستیز ایران را تا عمق اندیشه و جان مردم و تحصیل‌کردگان ایرانی رسوخ دادند. همین راه تا ظهور جواد طباطبایی ادامه یافت (برای اطلاعات بیشتر رک: م. کریمی، آذربایجان از پگاه تاریخ تا امروز، دو جلد، ونکوور، انتشارات پان‌به، ۲۰۲۵). ولی این روند نمی‌تواند ادامه یابد چون با آگاه شدن و بیداری مردم، حقایق روشن خواهد شد.

۱۵) نتیجه:

سلجوقیان دوران طلایی تاریخ ایران و اسلام را تشکیل می‌دهد. آنان نه تنها کشوری وسیع و قدرتمند آفریدند بلکه در گسترش علم و هنر و ادب موفق بودند و صدها دانشمند، صنعتگر و هنرمند در دربار آنان مورد تشویق قرار گرفتند و در سایه‌ی حمایت آنان علم و هنر ترقی کرد و پیشرفتهای بسیاری حاصل گردید. دروغهای بسیاری توسط یازیگوشان تاریخ و تحریفگران به سلجوقیان بسته شد که با مطالعه‌ی کتابهای تاریخی همان دوران می‌توان این دروغها و اتهامات را برطرف کرد. سلاطین سلجوقی دل در گرو سرزمین و مردم ایران داشتند و آنچه از آنان باقی مانده است قابل نفی نیست و عظمت و بزرگی آنان را می‌رساند. دروغپردازی و تحریف تاریخ سلجوقیان از آنجایی پدید آمد که استعمار با کمک ماسونها و ایادی داخلی آنان سعی کرد از ترکان هیولا بسازد و دولتی خلاف جریان طبیعی تاریخ بر مردم ایران حاکم سازد. در نتیجه می‌بایست سلسله‌ی دست‌نشانده‌ی انگلیس – پهلوی بر سر کار آید و حکومت از دست ترکان خارج شود زیرا در طول ۵۰۰ سال گذشته از ترکان سیلی خورده بود. تحریف تاریخ از یک سو و جعل تاریخ از سوی دیگر راه حل پیشنهاد شده از طرف استعمار بود. کتابهای درسی چنین آموزش دهند که ترکان مهاجم مهاجر و وحشی هستند و ایرانیان انسانهایی متمدن و دارای شکوه شاهنشاهی‌اند. برای حل معضل امروز هم ضروریست تا کتابهای درسی مدارس از نو نوشته شود و واقعیت‌های تاریخ‌آنگونه که بوده است آموزش داده شود.

(برای اطلاعات بیشتر در باره‌ی سلجوقیان رک: م. کریمی، آذربایجان از پگاه تاریخ تا امروز، دو جلدی، ونکوور، ۲۰۲۵، صص ۳۸۶-۴۵۰).

منابع:

آلتونگؤگ، ایران و توران در کشاکش تاریخ، ترجمه: پرویز زارع شاهمرسی، ۱۳۹۴.

آن لمبتن، تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران، ترجمه یعقوب آژند، نشر نی، ۱۳۹۹.

- ابن اثیر، الكامل فی التاریخ، ترجمه: سید محمدحسین روحانی، انتشارات اساطیر، ۱۳۷۰.
- ابن جوزی، ابی الفرج عبدالرحمن، المنتظم فی تواریخ الملوك والامم، بیروت، ۱۹۹۵.
- ابن کربلائی، روضات الجنان و جنات الجنان، چاپ جعفر سلطان القرائی، تهران ۱۳۴۴-۱۳۴۹.
- ابن فضلان، سفرنامه، ترجمه: ابوالفضل طباطبائی، انتشارات شرق، ۱۳۴۵.
- ابوبکر تهرانی، دیار بکریه، به کوشش فاروق سومر، تهران، ۱۳۵۶.
- احمد یاشار اوجاق، از عصیان بابائیان تا قیزیلباش گری - نگاهی به تاریخ و رشد علویان در آناتولی، مترجم: ولی شهاب، مجله تاریخ اسلام، شماره ۲۷، ۱۳۸۵، ص ۱۵۹ - ۱۸۲.
- اسماعیل رائین، فراموشخانه و ماسونری در ایران، ۱۳۵۷.
- امیرابوالغازی بهادرخان، شجره تراکمه، تصحیح و ترجمه: م. کریمی، تهران، انتشارات پینار، ۱۳۸۹.
- ایرج افشار (گردآورنده)، زبان فارسی در آذربایجان، نشر بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، دو جلدی، چاپ دوم، ۱۳۹۷.
- خواجه علی خوارزمی، یوسف و زلیخا، بکوشش: م. کریمی، زنجان، انتشارات زنگان، ۱۳۷۵.
- خواجه نظام الملک، سیاست نامه، به کوشش جعفر شعار، تهران، ۱۳۶۴.
- خواجه نظام الملک، سیاست نامه، تصحیح: محمد قزوینی، تهران، ۱۳۴۲.
- خواجه احمد دهانی، دیوان، تصحیح: م. کریمی، تبریز، نشر اختر، ۱۴۰۳.
- خوارزمی، مفاتیح العلوم، با تصحیح گ. فون فلوتن، لیدن، ۱۹۶۸.
- خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی، جامع التواریخ، به کوشش بهمن کریمی، تهران، اقبال، ۱۳۳۸.
- خواجه احمد فقیه تبریزی، دیوان تورکی، تصحیح: م. کریمی، تبریز، نشر اختر، ۱۴۰۳.
- حمدالله مستوفی، نزهة القلوب، تهران، ۱۳۳۶.
- حافظ حسین کربلایی، تصحیح: جعفر سلطان القرائی، تهران، دو جلد، ۱۳۴۴ - ۱۳۴۹.

- دولتشاه سمرقندی، تذکره الشعراء به کوشش ادوارد براون، لیدن، ۱۹۰۰.
- دیوان غزلیات و قصاید نظامی، تصحیح سعید نفیسی، تهران، کتابفروشی فروغی، ۱۳۱۹.
- دیوان قطران تبریزی - تهران ققنوس، ۱۳۶۱.
- دیوان نظامی گنجوی، تصحیح و گردآوری: دکتر برات زنجانی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۱.
- دیوان غزلیات فارسی افضل‌الدین خاقانی، برات زنجانی، تهران، ۱۳۹۲.
- دولتشاه سمرقندی، تذکره الشعراء، تصحیح: ادوارد براون، تهران، ۱۳۱۸.
- ذبیح‌الله صفا، تاریخ ادبیات در ایران، تهران، ۱۳۳۶.
- راوندی، راحه‌الصدور و آیه‌السرور، تصحیح: محمد اقبال و انضمام مجتبی مینوی، چاپ دوم، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۶.
- سیدجواد طباطبایی، خواجه نظام الملک، طرح نو، ۱۳۷۵.
- سیروس شمیسا، سبک شناسی شعر، تهران، ۱۳۸۲.
- شمس‌الدین سامی، قاموس اعلام، جلد ۲، استانبول، ۱۳۰۶.
- عاشق پاشا، غریب‌نامه، تصحیح: م. کریمی، تبریز، انتشارات نباتی، ۱۳۹۸.
- عبدالرحمان ابن جوزی، المنتظم فی التاریخ الملوک والامم، بیروت، ۱۴۱۲ / ۱۹۹۲.
- عبدالحسین زرین‌کوب، فرار از مدرسه، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۳.
- عباس اقبال آشتیانی، وزارت در عهد سلاطین بزرگ سلجوقی، به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه و یحیی ذکاء، تهران، ۱۳۳۸.
- عطاملک علاء‌الدین جوینی، تاریخ جهانگشا، بکوشش محمد قزوینی، لیدن، ۱۹۱۶.
- علی خوارزمی، قصه یوسف، تصحیح: محمدعلی نقدی، زنجان، انتشارات قلم مهر، ۱۴۰۰.
- عین‌القضاة همدانی، زبدة الحقایق، الیازما، کتابخانه سلیمانیه، شماره ۲۹۷/۴.

- غلامحسین سعیدیان، زهرا یوسفی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، مسکویه، سال ۲، شماره ۶، صص ۱۰۱-۱۳۲.
- غیاث‌الدین خواندمیر، حبیب السیر، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، ۱۳۵۳.
- غیاث‌الدین خواندمیر، دستورالوزراء، به کوشش سعید نفیسی، تهران، ۱۳۱۷.
- فتح ابن علی بنداری اصفهانی، تاریخ سلسله سلجوقی، ترجمه: محمدحسین جلیلی، نشر بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۶.
- ظهیرالدین نیشابوری، سلجوق‌نامه، تهران، ۱۳۳۲.
- ظهیرالدین نیشابوری، سلجوق‌نامه، بکوشش میرزا اسماعیل خان افشار، تهران، ۱۳۳۲.
- فاروق سومر، اوغوزلار، ترجمه آنادردی عنصری، گنبد قابوس، انتشارات مخرمقلی، ۱۳۸۰.
- ظهیرالدین نیشابوری، سلجوق‌نامه، بکوشش میرزا اسماعیل خان افشار، تهران، ۱۳۳۲.
- کارلا کلوزنر، دیوان سالاری در عهد سلجوقی، انتشارات امیر کبیر، ترجمه: یعقوب آژند، ۱۳۶۳.
- کلیات حکیم نظامی، تصحیح: دحید دستگردی، تهران، ۱۳۳۵.
- پرفسور غلامحسین بیگدلی، وارلیق، شماره ۷۴.
- ملک الشعراى بهار، سبک شناسی، تهران، ۱۳۸۲.
- دیوان غزلیات فارسی افضل‌الدین خاقانی، دکتر برات زنجانی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۲.
- نظامی گنجوی، دیوان تورکی بر اساس نسخه خطی کتابخانه آیت‌اله گلپایگانی، تصحیح: م. کریمی، تبریز، انتشارات نباتی، ۱۳۹۹.
- کلیات دیوان نظامی، مخزن الاسرار، تصحیح و گردآوری: دکتر معین‌فر، تهران، ۱۳۶۲.
- محمود ابن محمد آقسرایى، تاریخ سلاجقه، تصحیح: دکتر عثمان توران، ۱۹۴۳، / افسست در انتشارات اساطیر، بدون تاریخ.
- مجدود منصور اوغلو، دهانی و منظومه‌لری، استانبول، ۱۳۳۵.
- مجتبی مینوی، تاریخ و فرهنگ، تهران، انتشارات خوارزمی، ۱۳۶۹.

میرخواند، میرمحمد بن سید برهان الدین، تاریخ روضه الصفا، تهران، انتشارات خیام، ۱۳۳۹.

محمد حسن بیگی؛ دکتر فرهاد صبور، نقد تاریخی بر کتاب خواجه نظام الملک اثر سید جواد طباطبایی، فصلنامه تاریخ نو،

سال هفتم، شماره نوزدهم، تانستان ۱۳۹۶، صص ۸۳-۱۰۳.

محمد راوندی، راحه الصدور، به کوشش محمد اقبال و مجتبی مینوی، تهران، ۱۳۶۴.

محمد امیر معزی، دیوان، به کوشش عباس اقبال آشتیانی، تهران، ۱۳۱۸.

محمدصادق محمد الکرباسی، دایره المعارف الحسینی، دیوان الشعر التركي (الجزء الأول)، لندن، ۲۰۱۵.

محمود ابن محمد آفسرای، تاریخ سلاجقه، تصحیح: دکتر عثمان توران، ۱۹۴۳، / افست در انتشارات اساطیر، بدون تاریخ.

میرمحمد بن سید برهان الدین میرخواند، تاریخ روضه الصفا، تهران، انتشارات خیام، ۱۳۳۹.

محمود کاشغری، دیوان لغات التورک، بسیم آتالای، ج ۱، آنکارا، ۱۹۶۲.

م. کریمی، آذربایجان چاغداش ادبیاتی، تبریز، انتشارات نباتی، ۱۳۹۶.

م. کریمی، تاریخ ادبیات آذربایجان، جلد سوم، تبریز، نشر اختر، ۱۳۹۵.

م. کریمی، نظامی گنجوی، تهران، انتشارات اندیشه نو، ۱۳۸۳.

م. کریمی، سهم ترکان آذربایجان در فرهنگ و مدنیت اسلام، ۱۳۷۲، زنجان.

م. کریمی، قطران تبریزی، امید زنجان، شماره ۴۳، ۱۳۷۳.

م. کریمی، قطران تبریزی، امید زنجان شماره ۱۳۳، ۱ اردیبهشت ۱۳۷۴.

م. کریمی، دیوان تورکی جاراله زمخشری، مجله انجمن، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۹ / همچنین مجله غروب، شماره ۳۶، بهار

(۱۴۰۴).

م. کریمی، آذربایجان از پگاه تاریخ تا امروز، دو جلد، ونکوور، انتشارات پان به، ۲۰۲۵.

نادر وزین پور، داغ ننگی بر سیمای ادب فارسی، تهران، انتشارات معین، ۱۳۷۴.

ناصر خسرو، سفرنامه، تصحیح غنی زاده، برلن، ۱۳۴۱.

هندوشاه بن سنجر، تجارب السلف، به کوشش عباس اقبال آشتیانی، تهران، ۱۳۵۷.

یان ریپکا، ادبیات ایران در زمان سلجوقیان و مغولان، ترجمه: دکتر یعقوب آژند، تهران، ۱۳۶۴.

یوسف بالاساغونلو (خاص حاجب)، قوتادغو بیلیک، ترجمه: م. کریمی، دو جلدی، تبریز، نشر اختر، ۱۳۹۵.

Qaynaqlar:

Altayli, Seyfeddin. Izzeddin Hasanoğlunun Siretin Nebi Adli Mesnevisi, Yeni Türkiye, 105. 2019, s 650-655.

Barac, Mostafa. Barac Tarihi, 2022.

Eski Oğuz Türkçesi, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz Adına, Hazırlayan: Ali Akar, (Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'ın Öz Geçmişi, Eserleri ve Hayatından Görüntüler), 2025.

glottolog.org. Retrieved 2020.

Gordon, Raymond G. Jr, ed. Ethnologue: Languages of the World. 15th edition. 2005.

Günşen, Ahmet. "Eski Türkiye Türkçesinin Kurumlarından Ahmet Fakih ve Kitab e Evsafi Mesacidi'Ş Şerife'nin Dili Üzerinde", Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri, (1-2 Aralık 2010.) İstanbul Üniversitesi Yayın No: 5068 / Edebiyat Fakültesi Yayın No: 3451, 2010, p 225-266.

İz, Fahir. Büyük Türk Klassikleri, İstanbul, 1985.

Korkmaz, Zeynep. Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi, Ankara, 2013.

Levend, Agah Sirri. Attarin Mentik ul-Tairi ile Gulşehrinin Attarin Mentik ul-Tairinin Mukayisesi, Kırşehir Kültür Araştırmaları Bilgi Şöleni, 2004.

Məmmədov, Zakir. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi, Bakı, 1994.

Məmmədov, Zakir. Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir, Bakı, 1978.

Mikail Baştı ibn Şems Tebir. Şan Kızı Destani, Türk Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991.

Ocak, Ahmet Yaşar. 13. yüzyilde Anadolu'da Babailer isyanı, İstanbul, 1980.

Sumer, Faruk. Oğuzlar, 5. Basım, İstanbul, 1999.

